

By, marsk og geest 20

Kulturhistorisk årbog for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget
2008

Redaktion: Mette Højmark Søvsø (ansv.), Susanne Benthien,
Claus Feveile, Lars Hammer, Søren Mulvad og Lilian Skønager

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

©: 2008 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og trykke-
riet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 978-87-89827-13-1
ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811. Om dette kort,
se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustration på forsiden: Udgravning ved Skelhøj, se s. 7.

Illustrationer på bagsiden: Nybyggeri i Vægtergade, Ribe, se s. 43.
Sandfundament i Grønnegade, Ribe, se s. 51
Pibelfersfigur fra 1700-tallet, se s. 64

Indhold

Mads Kähler Holst, Marianne Rasmussen & Henrik Breuning-Madsen	
Cirkler, sfærer, hjulkors og høje	5
<i>Circles, spheres, wheel crosses and barrows</i>	14
Morten Søvsø	
Stolpebyggede gårde fra renæssancen udgravet i Kærbøl ved Ribe	15
<i>Post-built renaissance farms excavated in Kærbøl, near Ribe</i>	26
Kamma Marie Poulsen-Hansen	
To middelalderlige smedjer fra Guldager ved Esbjerg	27
<i>Two medieval smithies, from Guldager near Esbjerg</i>	37
Steffen M. Søndergaard	
“Nyt i gammelt” i Ribe. Eksempler på udnyttede muligheder – og forspildte	38
<i>“New and old together” in Ribe. Examples of the possibilities utilized – and wasted.</i>	49
Lars Chr. Bentsen	
Sandfundamenternes kulturhistorie	50
<i>The cultural history of sand foundations</i>	63
Mette Højmark Søvsø	
Mere fra magasinets gemmer	64
<i>More stories from the museums vaults</i>	72

Cirkler, sfærer, hjulkors og høje

Af Mads Kähler Holst, Marianne Rasmussen & Henrik Breuning-Madsen

I 2004 afsluttedes de omfattende udgravninger af den fredede bronzealdergravhøj Skelhøj ved Tobøl, Føvling sogn. Siden er udgravningsresultaterne blevet bearbejdet, og igennem det arbejde er der gradvist opnået et indblik i den komplekse organisation og nogle af de ideer, der lå bag ved bronzealderens omfattende højgravlæggelser. Højen fremstår som et symbolladet bygningsværk, og man får et indtryk af, at gravhøjene spillede en central rolle i udformningen og udbredelsen af periodens religiøse opfattelser.

Det store byggeri

I løbet af få hundrede år i midten af den ældre bronzealder omkring 1600-1200 f. Kr. rejstes et tusindtal af gravhøje i det sydsandinaviske landskab. Med en forkærlighed for de mest synlige punkter – langs kyster og på bakker, over sletter og ved vadesteder – grundlagdes overalt nye høje og gamle udbyggedes. Det var en voldsom opblomstring af en på dette tidspunkt allerede årtusindgammel gravhøjstradition, der her fandt sted som del af en større europæisk strømning fra Alperne og nordpå. Både gravskik og de rituelle handlinger, der kan spores ved højene, antyder at det ikke bare var en særlig form for gravarkitektur, der blevet udbredt, men at det også var et helt kompleks af ideer og forestillinger om liv og død, der blev udvekslet.

Selve konstruktionen af gravhøjen må have spillet en væsentlig rolle i udbredelse af de ideer. Den store arbejdsindsats, som en høj repræsenterede forudsatte samlingen af mange mennesker igennem forholdsvis lang tid – nogle gange måneder – og i den tid ville forbindelsen til død og begravelse og udførelsen af de rituelle handlinger, der ledsagede højopførelsen, medføre en konstant fokus på de forestillinger, som man knyttede til højen og døden. Vi ved ikke efter hvilke principper, man deltog i begravelsen, men slægtskab med den døde er et oplagt bud, og især kvindegrave med komplet smykkeudstyr fra områder flere hundrede kilometer borte har givet grund til at antage, at slægtskabsforbindelser via ægteskab nogle gange rakte over lange afstande¹. Det kunne derfor meget let være religiøse forestillinger og rituelle handlinger fra et meget stort område, der var repræsenteret ved

højbygningen. I et skriftløst samfund i en periode, hvor de religiøse ideer tilsyneladende var under forandring, må det i praksis have betydet en betydelig variation i forestillinger, myter, ritualer osv. Dermed blev højen og dens forsamling af mennesker til et af de mest oplagte steder at udveksle, afstemme og udvikle de religiøse forestillinger.

Gravhøjen var dermed – i mindst lige så høj grad som den udgjorde et monument for eftertiden – også en social og religiøs begivenhed for dem, der opførte den.

Skelhøj

På nordsiden af Kongeåen ved landsbyen Tobøl mellem Ribe og Holsted ligger en markant gruppe af gravhøje på den flade ådalsslette foran den mere kuperede bakkeø længere mod nord (fig. 1). Oprindeligt har der været mindst 26 høje, men kun ni er bevaret i tilstrækkeligt grad til, at de har opnået fredningsstatus. Af de bevarede er der til gengæld flere, der hører til blandt de mest markante høje fra bronzealderen i Sydsandinavien med diameter på over 30 m og højder på op til 6 m.

En af disse høje er Skelhøj, der ligger centralt i højgruppen. Fra 2002 til 2004 blev den genstand for den første rent forskningsbetingede udgravning af en af bronzealderens fredede storhøje siden fredningen af gravhøjene i 1937. Igennem tre år blev højen undersøgt ved at anlægge snit på kryds og tværs, og i de eksponerede flader at aflæse monumentets konstruktion og historie (fig. 2). Siden 2004 har arbejdet med at få analyseret og fortolket udgravningens mange data været i gang, og derigennem begynder der at tegne sig et forholdsvist detaljeret billede af den begivenhed, som højop-

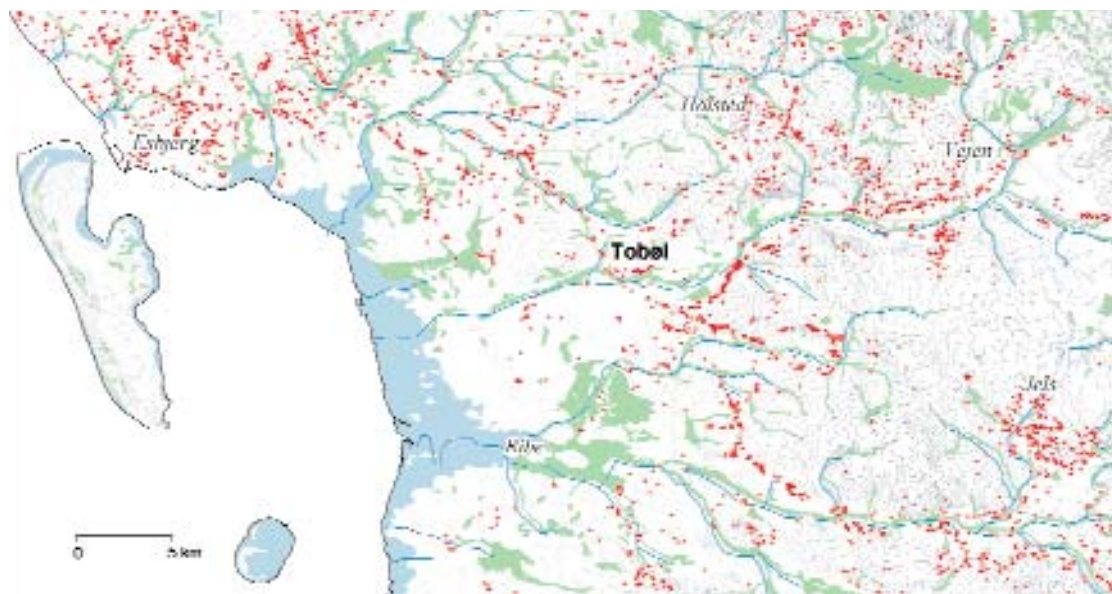

Fig. 1. Tobøl-højgruppens beliggenhed på et kort over udbredelsen af kendte rundhøje fra sten- og bronzealder (eksklusive sikre megalitgrave) ifølge Det kulturhistoriske Centralregisters registreringer i 2007 (www.dkconline.dk). Lysegrøn farve markerer ferskvandsaflejringer og lyseblå havaflejringer ifølge GEUS jordartskortlægning 1:200.000.

The location of the Tobøl barrow group overlaid a map showing the distribution of recorded round barrows from the Neolithic and Bronze Age (definite megalithic tombs excluded) as recorded by the Danish Central Record of Sites and Monuments in 2007 (www.dkconline.dk). Light green indicates fresh water deposits and light blue marine deposits according to the geological survey 1:200.000 by GEUS.

førelsen var, og vi får et glimt af nogle af de ideer, der lå bag².

Skelhøj var inden udgravningen over 30 m i diameter og havde en højde på over 5 m, men med en noget uregelmæssig grundplan og overflade, hvilket afspejlede den naturlige nedslidning og de mange forstyrrelser, som højen havde været udsat for af dyr og mennesker igennem sin mere end 3000-årige historie. Udgravningerne viste, at højen oprindeligt har været endnu højere, måske op til 7 m.

Mindst to af de nedgravninger, der kunne ses på højens overflade ser ud til at have været rettet mod at nå højens centrale grav, og begge var succesfulde, selv om det ene forsøg altså kom for sent til at der var noget at hente. Indbruddene betyder, at vores viden om, hvem højen opførtes over er forholdsvist begrænset. Sporene efter den døde og det gravgods, som havde været medgivet var næsten totalt forsvundet. At højen var rejst over kun en enkelt grav var imidlertid klart, og i hele det mægtige monument fandtes ingen spor af senere grave nedsat i højen.

De gravlagte individer, som plejer at være lettest at få øje på i gravhøjene, mangler dermed i Skelhøj. Til gengæld er der en anden gruppe af mennesker, som gradvist begynder at træde frem, nemlig dem der byggede højen. Hele Skelhøj var – som bronzealderens gravhøje generelt – opført af tørv hentet fra hede- og græsarealer omkring højen, og disse tørv kunne ved udgravningen stadig erkendes som en form for byggeklodser i de snit og flader, der blev anlagt gennem højen. Det giver mulighed for at rekonstruere byggeprocessen meget detaljeret. I kraft af forskelle i jordtyper er det også muligt at se om tørvene kommer fra det samme eller forskellige områder i det omgivende landskab (fig. 3). Dermed kan man begynde at ane arbejdsrutiner og grupperinger, som sandsynligvis afspejler de byggehold, som højbygningen var organiseret omkring³.

Hjulet

Analyserne af højens opbygning viser, at der lå en kompleks og gennemtænkt plan bag højens konstruktion. Måske allerede inden graven blev an-

Fig. 2. To situationsbilleder fra udgravning af Skelhøj i undersøgelsesernes første år i 2002. Første billede viser de indledende udgravninger, hvor stort set kun vegetationslaget er blevet fjernet og et par indledende grøfter langs det, der skal blive til hovedprofilerne i højen er blevet anlagt. Det andet billede er på et mere fremskredent tidspunkt af udgravningen, hvor en række profiler og snit er blevet etableret og profilaftryk og prøvetagning til forskellige naturvidenskabelige analyser er i gang.

Photos showing two stages in the excavation of Skelhøj, taken during the first year of the investigations in 2002. The first photo shows the initial excavations, where only the vegetation layer has been removed and trenches along the prospect sections through the barrow have been established. The second photo is from a more advanced stage of the excavation, where series of plans and sections have been established, and section imprints and sampling for various environmental analyses has been initiated.

lagt, fastsattes en opdeling af den flade, hvor højen siden skulle opføres. Opdelingen blev tilsyneladende defineret ved rejsningen af otte store sten i en cirkel rundt om byggepladsen. Hver sten markerede en grænse fra stenen og ind til centrum, således at der symbolsk opstod et otte-eget hjulkors på byggefladen. Den opdeling kom siden til at fungere som en adskillelse af forskellige arbejdshold, der i udgravningen gav sig til kende både i brugen af tørv hentet fra forskellige områder, i små forskelle i de meget systematiske principper for tørvælgningen og i adskilte ramper og

transportveje op i højen (fig. 4). Arbejdsadskillelsen virker til at have været meget stram, for der er kun få spor efter handlinger, der griber over de grænser, som hjulkorsets eger definerede.

Når det antages, at hjulkorset allerede blev grundlagt inden gravlæggelsen eller i hvert fald i umiddelbar forlængelse heraf, hænger det sammen med at graven var orienteret efter den øst-vestgående akse i hjulet, og således tydeligt indgår i den overordnede plan.

Hjulkorset har som ikon en fremtrædende placering i den ældre bronzealders billedverden, og

Fig. 3. Det er muligheden for stadig i udgravningen at genkende de enkelte græs- og hedetørv, som højen blev opbygget af, der gør det muligt at studere Skelhøjs opbygning detaljeret. Tørvene tegner sig i både profiler og flader som tydelige byggeblokke lagt efter meget omhyggelige og strengt fastholdte principper.

The recognition of the barrows grass- and heather sods during the excavation, made it possible to study the construction principles of Skelhøj in detail. The sods stand out as self-evident building blocks in both sections and plans, and reveal very meticulous and strictly observed building principles.

Fig. 4. Rekonstruktion af et tidligt stadie i Skelhøjs opbygning. Hjul Korsopdelingen af højen er markeret med store sten i byggepladsens periferi og afspejles både i organiseringen af de byggende og i den fremtrukne højs udseende, fordi tørvene hentes i forskellige områder med forskellige jordtyper. Grafik: Peter Jensen.

A reconstruction of an early stage in the construction of Skelhøj. The wheel cross division of the barrow is marked with large stones in the periphery of the building site and is reflected both in the organisation of the builders and in the appearance of the emerging barrow, as the sods are procured from different areas with varying soil qualities.

optræder talrigt på både helleristninger og bronzer, oftest i den fire-egerede udgave, men i nogle tilfælde også med otte eger. Hjulet antages ofte at rumme en reference til centrale aspekter af bronzealderens verdensopfattelse såsom solen og det cykliske i årets, dagens og livets gang⁴. Det er på den måde et meget stærkt symbol, der blev integreret i gravhøjen, og som også fik en praktisk funktion, som den grundlæggende struktur bag organiseringen af deltagerne i højbyggeriet.

Skelhøj er ikke den eneste høj, hvor man kan se hjulkorset inddraget i højarkitekturen, selv om forbindelsen til arbejdsorganiseringen fremstår usædvanligt klart her. I flere andre høje er der fundet spor af radiære opdelinger, der tyder på en form for hjulkors-opdeling af højen. Et af de mest tydelige eksempler findes i en høj ved Hjordkjær i Sønderjylland. Her fandtes i 1978-79 en gravhøj, der igennem flere omgange var blevet udbygget til en storhøj på ca. 30 m i diameter. Nederst i højen på den gamle overflade lå en stensætning, der formede et fem-eget hjulkors omkring en formodet grav (fig. 6)⁵. Selve hjulkors-graven indeholdt ikke daterende oldsager, men en stratigrafisk senere anlagt dobbeltgrav rummede to flintdolke fra den ældre del af senneolitikum, dvs. perioden ca. 2300-1950 f.Kr., hvilket må være tidspunktet for hjulkorsets konstruktion⁶.

Dateringen af Hjordkjær er interessant. Det giver en antydning af, at nogle af de grundlæggende

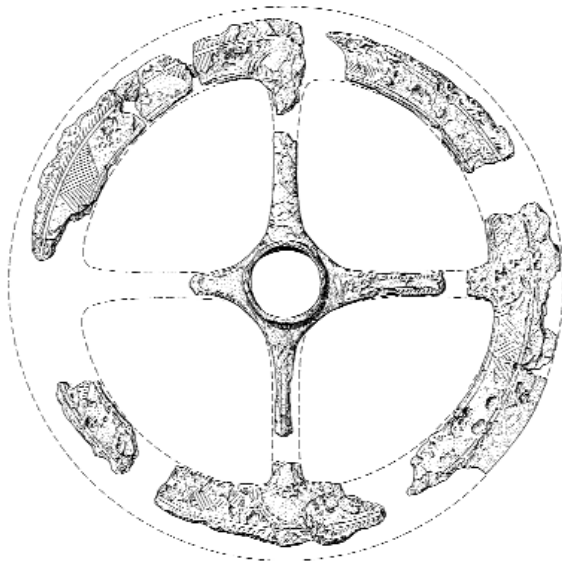

Fig. 5. Et af bronzealderens bedste eksempler på hjulkorsymbolik stammer fra nabohøjen til Skelhøj, Storehøj ved Tobøl, hvor et bronzehjul med fire eger blev fundet i en grav, sandsynligvis anbragt som en form for bælteudsmkning. Målestok: 2:3. Efter Thrane 1962, Aner & Kersten 1986.

One of the best examples of the wheel cross symbols of the Bronze Age comes from the neighbouring mound to Skelhøj called Storehøj at Tobøl. Here a bronze wheel with 4 spokes was uncovered from a burial, most probably originally constituting a form of belt ornament. Scale 2:3.

Fig. 6. Grundplan af de senneolitiske anlæg i Hjordkjær-gravhøjen med den tydelige fem-egerede hjulkors-opbygning af stensætningerne omkring graven. Efter Jørgensen 1984, Aner & Kersten 1981.

Plan of the late Neolithic constructions in the barrow at Hjordkjær with the distinct five-spoke wheel structure evident in the stone settings around the burial.

de ideer og symboler, der ses knyttet til Skelhøj kunne have meget gamle rødder, og måske lidt overraskende er det en datering der er lige så gammel som, hvis ikke lidt ældre end de ældste kendte eger-hjul, der stammer fra de russisk-kazakhstanske stepper i omegnen af Ural fra omkring 2000-1800 f. Kr.⁷.

I den tidsmæssige anden ende af det bronzealderlige højbyggeri ligger en gravhøj som Lusehøj, der også rummer en radiær opdeling i form af et gærde, der inddeler højen i segmenter. Lusehøj dateres til periode V, dvs. perioden ca. 1000-800 f. Kr.⁸.

Det skal dog fremhæves, at hjulkors-strukturen i gravhøjene ikke behøver være udtryk for en nær idemæssig forbindelse. Hvis man breder blikket videre ud, så er den radiære opdeling af gravhøjene et særdeles vidt udbredt fænomen. Det findes udbredt fra de irske megalitgrave dateret til omkring 3000 f. Kr. til høje i Bahrain fra omkring 2000 f. Kr.⁹. I Danmark findes det sandsynligvis også repræsenteret i vikingetidens Jellinghøje, hvor pælemarkeringer ser ud til at have dannet en radiær opdeling i et stadie af højenes opbygning, mest tydeligt i sydhøje¹⁰. Den segmenterede opdeling må på den baggrund ses som en åbenbart ret oplagt geometrisk struktur at anvende i et rundt monument, og det er i første omgang nødvendigt med en individuel fortolkning af hjulkorsets rolle i det enkelte monuments arbejdsprocesser og dets forhold til den øvrige arkitektur i højen, for at kunne nærme sig dets symbolske og organisatoriske udsagn, inden de videre idemæssige forbindelser mellem monumenter kan trækkes.

Cirkler og sfærer

Hjulkorset var ikke det eneste organiserende, geometriske princip i Skelhøj. Ved udgravningen kunne en anden regelmæssighed i tørvene genkendes i de profiler og flader, der blev frilagt. Højen var bygget op i en serie af gradvise, meget regelmæssige udvidelser af en første mindre høj på kun 15 m i diameter. I alt fire skal-agtige eller sfæriske udvidelser på i gennemsnit 1,5 meters bredde udbyggede højen til den nåede sine endelige dimensioner (fig. 7). Det hele ser ud til at være foregået i et sammenhængende konstruktionsforløb, og sammen med regelmæssigheden tyder det på, at

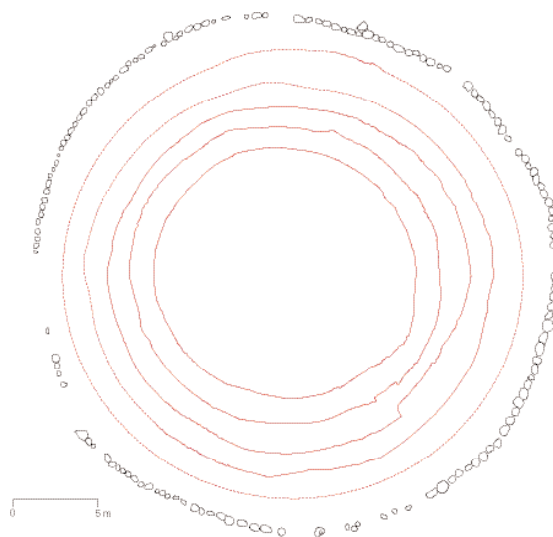

Fig. 7. Grundplan af Skelhøj med indtegning af afgrænsningen af de forskellige konstruktionsstrin i den koncentriske udvidelse af højen. Punkteret linje markerer forløbet er anslået.

Plan of Skelhøj with the boundaries of the various construction stages in the concentric extension of the barrow indicated. Dashed lines designate that the extents are estimated.

der var tale om en del af højen forudbestemte plan.

Det gentagne handlingsmønster giver igen indtryk af, at det var en form for reguleret ritual, der her blev gennemført med en bagvedliggende religiøs begrundelse, samtidig med at det rent praktisk sikrede en kontrolleret opførelse af højen.

Meningsindholdet i de cirkulære eller sfæriske udvidelser af højen forekommer umiddelbart mindre entydigt end ved hjulkorset. Det koncentriske princip er ganske vist et grundlæggende mønster også i periodens ikonografi især i forbindelse med den geometriske udsmykning på cirkulære flader på bronzegenstande, eksempelvis også på solvognen. Der kunne det koncentriske åbenbart med letthed forbindes med en sol-symbolik og på den måde kan det ses som en del af samme symbolske kompleks som hjulkorset. Den forbindelse kan der også argumenteres for i gravhøjen, hvor den cirkulære udvidelse integreres med hjulkorset, men samtidig indgår udbygningsprincippet også i et længere forløb af gentagne beskyttende ”indpakninger” af den døde, sådan som det kendes fra de velbevarede egekistebegravelser fra samme århun-

drede. Ved mandsgravene starter det med den omsorgsfulde indsvøbning af den døde i kappe, derefter i kohud, derefter i en tæt forseglende egekiste, i nogle tilfælde med en større udhulet egestamme udover, derefter under et beskyttende stendække, og endelig under højens serie af beskyttende lag. Grundlæggende opfattelser af den døde krop, og hvad der skete med individet efter død og gravlæggelse kan altså meget vel have spillet sammen med betydningen af de gradvise sfæriske udvidelser af højen.

Viden og symbolik

De to principper – den radiære opdeling af højen med hjulkorset og den koncentriske udvidelse af højen – blev lagt ned over hinanden i Skelhøj og fungerede i en sammenhængende helhed. Det var således en særdeles kompleks – men samtidig meget stram – plan, der blev lagt ned over højbyggeriet, og med meget klare symbolske referencer. Det er værd at bemærke, at det er en symbolik, der kun kunne ses og opleves, mens højen blev bygget og i en kort periode efter inden højen blev dækket af vegetation. Det var altså ikke en del af højens blivende monumentale udtryk. Det tyder på, at hjulkorset og det koncentriske i højens opbygning blev brugt for at det skulle virke på den døde og på deltagerne i højbyggeriet, mere end som et signal til omverdenen og eftertiden.

Det er også oplagt, at for at højbyggerne kunne fungere så ensartet og fordelt på forskellige byggehold inden for den komplekse helhed, må det have krævet en ikke ubetydelig forklaring. Den forklaring måtte nødvendigvis i et eller andet omfang referere til de geometriske grundprincipper, som højen var bygget op over, og som var kendte og meningsmættede tegn i bronzealderens ikonografi. Det er derfor oplagt at formode, at den forklaring der fulgte med deltagelse i højbygningen også rummede en religiøs-kosmologisk dimension.

Udgravningen af Skelhøj er på den måde et sted, hvor vi får et kraftigt indtryk af, at der lå det, som måske kan kaldes en religiøs begrundelse bag ved selv de mest praktiske dele af det, at opbygge en høj helt ned til skæringen og lægningen af de enkelte græs- og hedetørv. Hele byggeriet var indsat i en så tydelig symbolsk referenceramme, at

det kan erkendes helt frem til i dag, og højbygningen kan med nogen ret ses som et forholdsvist veletableret, religiøst ritual med sine klare religiøse referencer og gentagne handlinger. Forbindelsen mellem det praktiske konstruktionsmæssige og den religiøse symbolik kan tolkes som en afspejling af, at i modsætning til nutidige skarpe adskillelser af forskellige videnskaber og discipliner, så var den bronzealderlige viden, der var nødvendig for at bygge gravhøjen ikke udskilt som en særlig teknisk kundskab, men dybt indlejret i en større religiøs viden.

Den tydelige symbolik i Skelhøj gør, at den religiøse dimension af højbyggeriet træder klarere frem end ellers, og det kan give anledning til at spekulere på, hvor omfattende og sammenhængende den religiøse dimension har været i andre af højens aktiviteter, hvor det symbolske ellers kun kan anes som løsrevne dele. Det gælder f.eks. de afbrændinger, der i nogle tilfælde sker på overfladen inden højbyggeriet finder sted, de store egestammer, der blev brugt til periodens berømte egekistebegravelse, selve brugen af tørv til højen, randstensindkransningen af højen, de forskellige stensætninger, der opføres uden for højene osv.. Det er oplagt at formode, at der også har været en grundlæggende religiøs mening med disse aktiviteter, og at den mening har skullet forliges med den betydning, som blev udtrykt andre steder i monumentet. Gravhøjen rummede dermed et oplagt incitament til dannelsen af større fortællinger og sammenhænge, hvor mange forskellige og måske ellers løsrevne ritualer, symboler og religiøse begrundelser forenedes.

Højbyggeriets betydning

Bronzealderen i Sydsandinavien fremstår som en periode med meget varierede spor efter rituelle handlinger og en rig billedverden, der oftest formodes at afspejle en tilsvarende kompleks sammenstilling af myter og avancerede opfattelser af verden¹¹. Det kan være vanskeligt at afgøre, i hvilket omfang de forestillinger og fortællinger var nye fænomener i bronzealderen. Elementer, som f.eks. de cirkulære og hjulkors-formede motiver, kan med sikkerhed spores tilbage til foregående perioder, men den komplekse sammensætning og omfanget kan udmærket være blevet forøget.

Hvis man kombinerer iagttagelserne af den rolle, som Skelhøj viser, at den religiøse symbolik har i opførelsen af periodens storhøje, og det meget intensive højbyggeri, der gennemføres i den ældre bronzealder, så er det oplagt, at gravhøjene har været et af de centrale steder for udviklingen af de religiøse forestillinger. Samlingen af de mange mennesker, det forholdsvis lange tidsrum, byggeriet varede, de mange forskellige handlinger og den viden, der var nødvendige for at løse opgaven, samt den klare kobling til en bredere – religiøs – opfattelse af verden var alle komponenter, der understøttede udviklingen af en mere sammenhængende og ensartet forståelse. Byggeriet krævede en forening af viden for at kunne gennemføres og en udbredelse af denne viden for at deltagerne kunne virke mod målet, samtidig med, at forsamlingen var en oplagt lejlighed til at udveksle de tilknyttede myter.

Med udgangen af den ældre bronzealder omkring 1200-1100 f.Kr. sker en række forandringer i gravskikken. Brandgravsskikken bliver gradvist enerådende og bygningen af nye høje ophører næsten. Gravhøjenes betydning for udformningen af periodens forestillingsverden må dermed også formodes at være aftaget kraftigt. Der gravlægges stadig i højene, men sporene efter de store samlinger og omfattende aktiviteter er forsvundet. En markant vækst i offerfundene giver måske en antydning af i hvert fald et af de fora, der overtog en væsentlig del af rollen som samlingspunkt for videreførelsen og udviklingen af de religiøse ideer¹². I forhold til gravhøjene er depotfundene som arkæologisk kilde til belysning af disse samlinger af folk imidlertid vanskeligere at håndtere. De lange og komplekse handlingsmønstre, som er til stede i højenes konstruktionsforløb, mangler i depotfundene.

Den arkæologiske opmærksomhed på gravhøjsarkitekturens religiøse dimension og muligheden for at studere den sociale organisation ved byggeriet er forholdsvis ny i en bronzealderssammenhæng¹³. Det har i første omgang været tragtbægerkulturens megalitgrave, der i den forbindelse har tiltrukket sig mest opmærksomhed med deres iøjnefaldende konstruktionstekniske udfordringer¹⁴. I forhold hertil er fokus i den senere stenalders og bronzealderens enkeltgravshøje i vid-

udstrækning forblevet på selve gravanlægget. Indblikkene i disse højes arkitektur og symbolik er derfor stadig få og spredte, og et sammenhængende billede af udbredelse og hyppighed af forskellige konstruktionselementer, organisationsmåder er endnu ikke etableret. Der er derfor endnu store spørgsmål om, hvordan Skelhøjs symbolik og konstruktionsprincipper passer ind i den øvrige bronzealderlige højgravsskik, som f.eks. spørgsmålet om hvorvidt den avancerede plan og ide, der spores bag Skelhøjs opbygning, var noget unikt eller et ganske almindeligt fænomen. Det er oplagt, at det sammenhængende billede vil have afgørende betydning for forståelsen af karakteren af bronzealderens ideverden, hvordan den blev udbredt, og hvilken rolle gravhøjene indtog heri. Måltrettede nøddudgravninger af de dyrkningstruede, overpløjede gravhøje vil være et ideelt middel til at få etableret det billede.

Noter

1. Jockenhövel 1991; Bergerbrant 2007, s. 118ff
2. Udgravningen blev gennemført som et samarbejde mellem Nationalmuseet, Afdeling for Forhistorisk Arkæologi på Aarhus Universitet, Geografisk Institut på Københavns Universitet, Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter i Lejre, Kulturarvsstyrelsen og Museet på Sønderskov. Desuden har en række andre institutioner indgået i forbindelse med diverse analyser af højen og arkæologiske sammenligninger. Undersøgelser i og omkring de øvrige høje i Tobøl-højgruppen er blevet gennemført i et samarbejde mellem Den antikvariske Samling i Ribe, Museet på Sønderskov, Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter og Aarhus Universitet. Alle deltagere takkes meget for deres bidrag til projektet. En præsentation af projektets og dets deltagere kan ses på <http://skelhoej.natmus.dk>.
3. Holst et al. 2004.
4. Thrane 1962, s.103; Tilley 1999, s. 146ff; Kaul 2004, s. 250ff
5. Jørgensen 1984; Aner & Kersten 1981, s. 61ff.
6. Jørgensen 1984; Lomborg 1973; Madsen 1978.
7. Littauer & Crouwel 1996.
8. Thrane 1984.

9. Eogan 1963; Srivastava 1991.
10. Krogh 1993; s. 176ff.
11. Kaul 2004.
12. Jensen 2002, s. 448ff.
13. Gansum 2004; Goldhahn 2006.
14. F.eks. Dehn et al. 2000, 2004.

Litteratur

- Aner, Ekkehard & Karl Kersten: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Band VI. Nordslesvig – Syd. Tønder, Åbenrå und Sønderborg Amter*. Verlag Nationalmuseum, København, Karl Wachholz Verlag, Neumünster 1981.
- Aner, Ekkehard & Karl Kersten: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Band VIII. Ribe Amt*. Verlag Nationalmuseum, København, Karl Wachholz Verlag, Neumünster 1986.
- Bergerbrant, Sophie: *Bronze Age Identities: Costume, Conflict and Contact in Northern Europe 1600-1300 BC*. Stockholm Studies in Archaeology no 43. Lindome 2007.
- Dehn, Torben, Svend Illum Hansen & Jørgen Westphal: *Klekkendehøj og Jordehøj. Restaureringer og undersøgelser 1985-90. Stenaldergrave i Danmark, bind 2*. Nationalmuseet/Skov- & Naturstyrelsen. København 2000.
- Dehn, Torben, Svend Illum Hansen & Jørgen Westphal: Jættestuen Birkehøj. Restaureringen af en 5.000 år gammel storstensgrav. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2004, s. 153-173.
- Eogan G.: A Neolithic habitation-site and megalithic tomb in Townleyhall townland, county Louth. *Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland*, xciii, 1963, s. 37-81.
- Gansum, Terje: *Hauger som konstruksjoner – arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. Gotarc Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis No 33. Göteborg 2004.
- Goldhahn, Joakim: Från landskapens monument till monumentens landskap – om döda och efterlevande med exempel från äldre bronsålder, 1700-1100 cal BC. I Terje Østigård (red.): *Lik og ulik. Tilnærmin til variasjon i gravskikk*. UBAS Skrifter Nordisk 2, 2006, s. 171-202.
- Holst, M. K., M. Rasmussen & H. Breuning-Madsen: Skelhøj – et bygningsværk fra bronzealderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2004, s. 11-25.
- Jensen, Jørgen: *Danmarks Oldtid. Bronzealder 2000-500 f. Kr*. København 2002.
- Jockenhövel, Albrecht: Räumliche Mobilität von Personen in der mittleren Bronzezeit des westlichen Mitteleuropa. *Germania* 69, 1991, s. 49-62.
- Jørgensen, Erik: To gravhøje ved Hjordkjær i Sønderjylland. Om særprægede senneolitiske gravanlæg. *Kuml* 1984, s. 155-189.
- Kaul, Flemming: *Bronzealderens religion. Studier af den nordiske bronzealders ikonografi*. København 2004.
- Krogh, Knud: *Gåden om Kong Gorms Grav. Historien om Nordhøjen i Jelling. Vikingekongernes Monumenter i Jelling, bind 1*. København 1993.
- Littauer, M. A. & J. H. Crowel: The origin of the true chariot. *Antiquity*, vol. 70, no. 270, 1996, s. 934-939.
- Lomborg, Ebbe: *Die Flintdolche Dänemarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südsandinavischen Spätneolithikums*. Nordiske Fortidsminder Serie B in quarto. Bind 1, 1973.
- Madsen, Torsten: Perioder og periodeovergange i neolitikum. Om forskellige fundtypers egnethed til kronologiske opdelinger. *Hikuin* 4 1978, s. 51-60.
- Srivastava, K. M.: *Madinat Hamad burial mounds – 1984-85*. Bahrain National Museum, Manama 1991.
- Thrane, Henrik: Hjulgraven fra Storehøj ved Tobøl i Ribe Amt. *Kuml* 1962, s. 80-112.
- Thrane, Henrik: *Lusehøj ved Voldtofte – en sydvestfynsk storhøj fra yngre bronzealder*. Med bidrag af I. Tkocz, K. R. Jensen. Fynske Studier XIII 1984.
- Tilley, C: *Metaphor and Material Culture*, Oxford 1999.

SUMMARY

Circles, spheres, wheel crosses and barrows

From 1600-1200 BC within the Early Bronze Age a marked increase in the construction of barrows occurred, and new monuments were built in their thousands in Southern Scandinavia. The intensification was part of an even larger European emphasis on the barrows. Similarities in burial customs and associated rituals seem to suggest that it was associated with some degree of common ideas. Some of the newly erected barrows represented extensive works of construction which presupposed the assembly of a large group of people over a considerable period of time, possibly up to several months.

One monument dating to this period was the barrow of Skelhøj situated on the banks of the meadows of the Kongeå river; northeast of Ribe. Despite several disturbances the barrow had survived to the present day with a diameter of 30 m and a height of 5 m. From 2002-2004 the entire monument was excavated, as the first complete research excavation of a Danish burial mound since the 1937 scheduling of the barrows.

The excavations revealed a highly complex construction, in which religious symbols appear to have played a central role. Particularly the definition of a radial segmentation of the building ground in the form of a spoke-wheel structure is remarkable in relation to the prominence of the spoke-wheel in the iconography of the Bronze Age. The spoke-wheel is generally assumed to refer to the sun and the cyclical aspects of life and time. At Skelhøj it appears to have served to divide the participants in the barrow building into different work groups. The circular symbolism or metaphor is also recognized in a concentric enlargement of the barrow structuring the progress of the construction, and the spoke-wheel is also known from other barrows, though with very differing dates.

The integration of the religious symbols and the organisation of the participants in the construction, as well as the presumed size of the assembly, seen together with the frequency of barrow building gives the impression that the construction of a barrow constituted a significant event in the expression and spread of religious ideas during the Early Bronze Age. In the Late Bronze Age bar-

row construction gradually diminishes to an almost complete cessation. Hereafter the gathering of people around the expression of religious ideas must have occurred in a different setting.

Our knowledge about the ideas associated with the barrows and the role of the barrow construction in the development and maintenance of the religious concepts and explanations is still relatively sparse and fragmented. Hopefully new excavations will in coming years contribute to drawing up a more coherent and complete image.

Mads Kähler Holst, Adjunkt
Afdeling for Forhistorisk Aarhus Universitet
Moesgård, 8270 Højbjerg.
E-mail: mads.holst@hum.au.dk

Marianne Rasmussen, Souschef og
forskningsleder
Lejre Forsøgscenter
Slangealleen 2, 4320 Lejre.

Henrik Breuning Madsen, Professor
Institut for Geografi og Geologi
Københavns Universitet, Øster Voldgade 10,
1350 København K.

Stolpebyggede gårde fra renæssancen udgravet i Kærbøl ved Ribe

Af Morten Søvsø

Det har tidligere været en alment accepteret antagelse, at brugen af jordgravede stolper i husbyggeriet forsvandt i løbet af middelalderen i takt med stigende knaphed på egnet tømmer. Men i de seneste år er der flere steder i landet udgravet gårde fra renæssancen (i Danmark 1536-1660) opført med jordgravede stolper og nogle af de bedste eksempler stammer netop fra Ribe-egnen. I 2006 udgravede Den antikvariske Samling for første gang gårde fra denne periode i landsbyen Kærbøl, og det er hovedresultaterne fra denne undersøgelse, der vil blive fremlagt i det følgende.

Fig. 1. Luftfoto af området med oversigtsplan visende felterne M1-M3's placering. I M2 fandtes resterne af renæssancegårdene. Luftfoto © Cowi med tilføjelser af Morten Søvsø.

Overall plan showing the location of excavation areas M1-M3. The remains of the renaissance period buildings were found within M2.

I 2006 udgravede Den antikvariske Samling et område på ca. 1,2 ha. i landsbyen Kærbøl 5 km NV for Ribe. Anledningen var, at jordejeren havde planer om at udstykke de tidligere marker til parcelhusgrunde. Forinden blev der foretaget en arkæologisk forundersøgelse, som påviste fortidsminder i to adskilte områder af arealet. Mod nord

fandtes rester af en landsby fra førromersk og ældre romersk jernalder og mod syd rester af det nuværende Kærbøls forgænger i form af gårdsbebyggelse fra middelalder og renæssance (fig. 1).

Begge områder blev efterfølgende udgravet, og det er hovedresultaterne fra det sydlige felt M2 på i alt 2730 m², der i det følgende vil blive fremlagt¹.

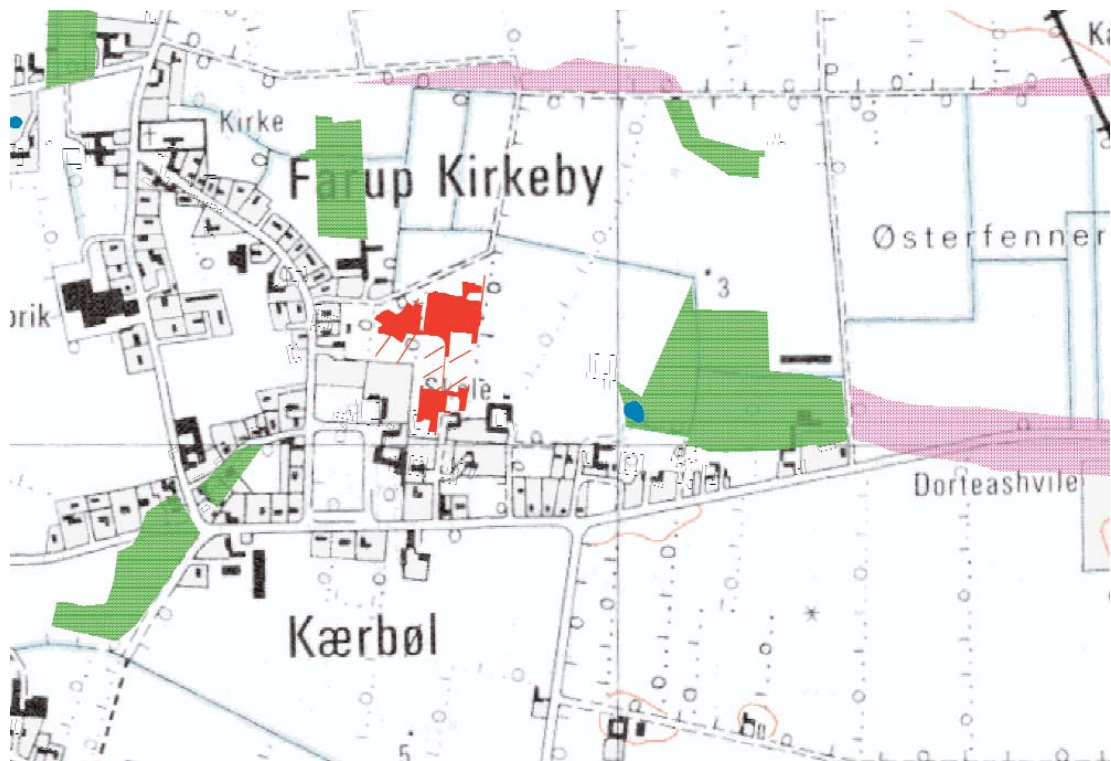

Fig. 2. De nuværende og tidligere vådområder er her placeret ovenpå et moderne 4 cm kort over Kærbøl. Søer (blå), tidligere vådområder (grøn), hedearealer (lyserød). Udgravningsfelterne er markeret med rødt. Tegning: MS.

Historically waterlogged areas or those previously under water (blue, green and pink) are here overlain a modern 4 cm map of Kærbøl. The excavation areas are highlighted in red.

Her undersøgte en række velbevarede bygninger med jordgravede stolper fra senmiddelalderrenæssance (perioden ca. 1450-1700), som gav en lang række nye oplysninger om bøndergårdens indretning og udseende i denne periode. Museet har ikke tidligere undersøgt renæssancegårde i deres helhed, og selv på landsplan er antallet af udgravede renæssancegårde endnu beskedent².

Den ældst kendte omtale af landsbyen Kærbøl stammer fra det middelalderlige kildekrift "Ribe Oldemoder" – en omfattende protokol indeholdende forskellige dokumenter vedrørende primært bispestolens og domkapitlets besiddelser. Den originale pergamentsbog er bevaret til i dag og udgør den vigtigste kilde til Domkirkens historie i middelalderen³. Skriftet er påbegyndt i 1291 og heri omtales "Kiærbøling" – bebyggelsen ved kærøet.

Det er i dag ikke let at se, hvorfor landsbyen bar det navn, men ved at studere de ældste matrikelkort over Kærbøl fra o. år 1800 kan man iagttage,

at der dengang fandtes en række mindre søer og vådområder omkring landsbyen. De er drænet bort i løbet af det 20. årh. og henligger i dag i dyrket mark (fig. 2).

Udgravningen i Kærbøl fandt sted fra marts til maj 2006 og var en traditionel fladeudgravning, hvor det overliggende muldlag blev fjernet med gravemaskine indtil stolpehuller og andre nedgravede strukturer tegnede sig tydeligt mod det gullige undergrundssand. Muldlaget tiltog i tykkelse fra 30-40 cm mod nord til omkring 60 cm mod syd. Det kraftige muldlag er sandsynligvis et resultat af kraftig gødsning, og er muligvis fremkommet ved opblanding af husdyrgødning med græstørv hentet ude på marginaljordene.

Middelalderbrøndene

De ældste spor af middelalderlandsbyen Kærbøl udgjordes af to brønde, der blev fundet helt mod syd i udgravningsfeltet (fig. 3). Den ældste, A245,

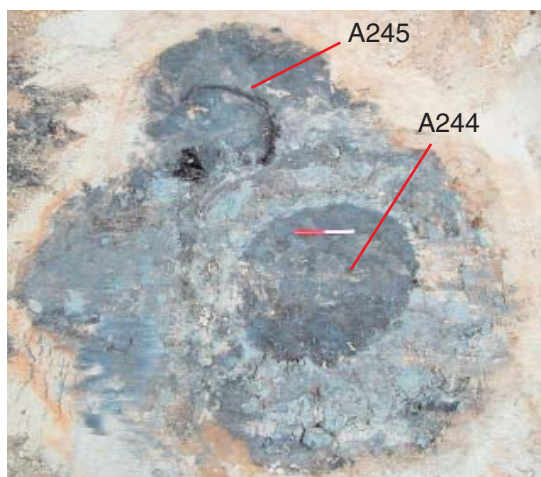

Fig. 3. De to brønde fra middelalderen. Bagerst ses som en sort stribe det delvist nedbrudte træ fra holken og i forgrunden den yngre brønd opbygget af klægtørvsblokke. Foto: SJM.

The two medieval wells. In the background the partly destroyed wood of the hollow hulk and in the foreground the younger well built of clay peat blocks.

var opbygget af en flækket og udhulet egestamme på omkring 1 m i diameter. Brønde af denne type var almindelige i den ældre middelalder og kaldes for en holk. Træet blev forsøgt årringsdateret, men desværre uden resultat. I fylden omkring brøndstammen fandtes keramikskår af typen hårdtbrændt middelalderlig gråvare med drejeriller på halsen, som i Ribe ikke synes at optræde før anden halvdel af 1200-årene, og brønden er således næppe ældre end 1250. Holken efterfølges af en brønd opbygget af klægtørvsblokke, A244. På bunden af denne fandtes et større stykke fra en håndkværn fremstillet af basaltlava. Den form for kværne hører også primært hjemme i den ældre middelalder.

Brøndenes tilstedeværelse tyder på, at den sydlige del af udgravningsfeltet befinder sig inde på en middelalderlig gårdstoft, og de tilhørende middelalderhuse må ligge uden for det udgravede område. I det øvrige udgravningsfelt syntes der ikke at være andre anlæg fra ældre middelalder.

Renæssancegårdene

Allerede under forundersøgelsen var det tydeligt, at hele den sydlige del af den kommende udstykning rummede omfattende bebyggelsesspor fra senmiddelalder/renæssance. I søgegrøfterne fand-

Fig. 4. Forundersøgelingsgrøft med mange store anlæg. Foto: SJM.

A trail excavation trench with lots of large constructions visible.

tes mange mørke nedgravninger, men de fleste var større end typiske stolpehuller, og der var usikkerhed om tolkningen af anlægssporene (fig. 4). Først da mulden over større områder blev fjernet, stod det klart, at der var tale om flere velbevarede, stolpebyggede huse fra senmiddelalder/renæssance – det vil sige perioden fra ca. 1450-1700.

Udgravningens budget gav ikke mulighed for at undersøge samtlige af de mange nedgravninger og stolpehuller i området. Den primære fokus blev i stedet rettet mod bygninger og grøfter samt anlæg, der kunne tænkes at have indgået i gårdsanlæggene.

Den ældre renæssancegård

Den ældste gård i bebyggelsen fra senmiddelalder/renæssance var Hus A, et Ø-V-orienteret langhus konstrueret med jordgravede stolper i væglinien (fig. 5). Huset havde rette vægge og målte ca. 18,2 x 6,2 m. På sydsidens østlige del var det udstyret med et 12,5 m langt og 1,7 m bredt udskud. Det er muligt, at koble stolpehullerne i husets nord- og sydvæg parvis, men de derved

Fig. 5. Oversigtsplan af den ældste renaissancegård bestående af det fuldt udgravede Hus A, hvortil muligvis har sluttet sig en ligeledes stolpebygget længe mod vest. Fra Hus A's gavlv udgår mod øst to grøfter, der tolkes som en fægyde. Med stipling er toftens sandsynlige grænser markeret. Tegning: MS.

Overall plan of the oldest renaissance farm consisting of the fully excavated House A, to which there may have been connected a likewise post built wing to the west. From the gable wall of House A two ditches extend to the east, which were interpreted as a cattle-track. The probable borders of the plot itself are marked by the dotted line.

dannede fag står ikke med fast afstand, men varierer i bredde mellem 1,5 og 2,5 m.

Det er på baggrund af stolpehullerne ikke muligt at afgøre, hvorledes Hus A har været konstrueret, men den varierende stolpeafstand i væglinierne tyder måske mest på, at der har været tale om en højremskonstruktion, hvor en langsgående rem over nord- hhv. sydvæggens stolper har understøttet en tagkonstruktion, der blot kan have været et raftetag⁴. Stolpeparrene i nord- og sydvæggen har sikkert været forbundet af en tværgående ankerbjælke, der kan have været tappet gennem stolperne.

Udskuddet på sydsiden var opbygget omkring fem stolper, der stod med en stor indbyrdes afstand på mellem 3 og 3,2 m.

Der fremkom kun ét daterende fund fra husets stolpehuller – et skår fra en jydepotte – som tyder på en datering til senmiddelalder-renæssance. Det ligeledes spinkle fundmateriale fra de tilhørende grøfter og hegn samt de stratigrafiske iagttagelser understøtter en datering til dette tidsrum.

Ved husets nordvestre hjørne registreredes en stolperække, som kan stamme fra en nord-syd-orienteret bygning samhörende med Hus A.

Fra Hus A's østre ende udgik to grøfter, der kan

Fig. 6. Oversigtsplan af den yngre renæssancegård. Stuehuset, Hus B, ligger midt på toften og syd for den er møddingspladsen markeret med brunt, mens brøndene er markeret med grå og ligger lige ved siden af. Mod nord ligger en ladebygning, Hus C, samt et mindre firstolpeanlæg, der nok har været en såkaldt staklade. Tegning: MS.

Overall plan of the younger renaissance farm. The main house, House B lies in the middle of the plot and a manure pile to the south of it is marked in brown, whilst the wells highlighted in grey are placed right beside it. A barn building, House C lies to the north together with a small four post construction, which was most likely a hay barrack.

have udgjort en fægyde – en indhegnet sti, mellem stalden og græsningsarealerne – som man drev dyrene ad for at holde dem ude fra køkkenhaver og dyrkede marker.

Den vestlige del af gårdstoften ligger uden for

udgravningsfeltet, og hvor meget længere toften har strakt sig denne vej, ved vi ikke. Der var på det udgravede område heller ikke nogen brønd tilhørende denne gård, så også den ligger nok et sted på det udgravede område mod vest.

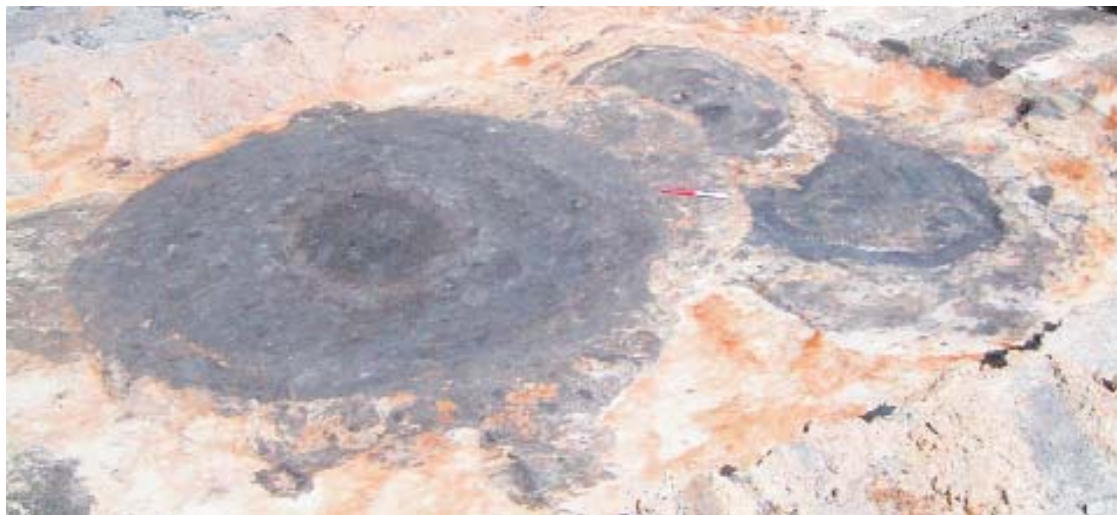

Fig. 7. De tre cirkelformede anlæg, der delvist skærer ind over hinanden er tre af brøndene syd for stuehuset. Hus B. Den til venstre skærer de andre og er således yngst. Foto: SJM.

The three circular constructions, which partly cut in across each other are three of the wells south of the main house. The one on the left cuts the others and is therefore the youngest.

Den yngre renæssancegård

Selv om det ikke kan bevises, betragtes det som sandsynligt, at der er direkte kontinuitet mellem den ældre og den yngre renæssancegård. Men af årsager vi ikke kender i dag, valgte man engang i det 16. årh. at flytte gården lidt mod syd, og samtidig ser det ud til, at man har delt gårdstøften op. Måske er det sket i forbindelse med en arvedeling, hvor gården f.eks. kan være delt mellem to sønner? Resultatet af forandringerne er, at hele den nye gårdstoft befandt sig inden for det udgravede område, og hermed udgør gården en af de ganske få fuldt udgravede gårdstøfter⁵.

Gårdstøften måler 53 x 34 m = ca. 1800 m². Det centralt placerede stuehus, Hus B, deler toften i to lige store halvdele (fig. 6)⁶. Syd for stuehuset fandtes en stor hulning ned i undergrunden, som må have været møddingspladsen. Før kunstgødningens tid var det landbrugets eneste måde at tilføre næring på, og man vogtede nidkært over møddingsstakken. De årlige afgravninger af møddingen i forbindelse med udkørslen resulterede med tiden i, at møddingen kom til at ligge nede i en hulning⁷.

Det var tidligere normalt at placere brønden lige ved siden af møddingen, og tilhørende den yngre renæssancegård fandtes fire brønde, der har efter-

fulgt hinanden. Alle var placeret klos op ad møddingen. De var opbygget af lyng- og mosklædte hedetørv, som var omhyggeligt opstabledede, så de dannede en cirkulær brøndskakt (fig. 7).

I bunden af brøndhullet havde man i tre tilfælde lagt en gammel fælg fra et vognhjul, og da de lå under grundvandsniveauet var de stadig bevarede (fig. 8). Efter forsigtig optagning bliver de nu konserveret.

Hus B, stuehuset på gården, rummede en række interessante detaljer, som tilsammen giver et vist indtryk af den bygning, der har stået over jorden (fig. 9). Huset målte ved opførelsen (de grå stolpehuller) ca. 19 x 6,2 m, og en række mindre stolpehuller deler det i to afsnit⁸. I den østlige del fandtes en firkantet grøft (rød) på hvis bund lå en enkelt kampesten. Grøften opfattes som et plyndret fundament, der kan antages at stamme fra en muret skorsten. Denne iagttagelse placerer køkkenet og dermed beboelsesafsnittet i den østlige del af huset. På husets sydside fandtes en mindre kælder, som på et tidspunkt var føjet til huset (lysegrå). Kælderen har nok været anvendt til opbevaring af fødevarer, men gulve og mure var desværre blevet fjernet ved nedrivningen.

På et senere tidspunkt udvides huset mod vest (orange), og nedgravet i denne udvidelse fandtes

Fig. 8. a: En af vognfælgene endnu liggende på sin plads i bunden af en tømt brønd. Udenom fælgen ses enkelte af de mørke tilskårne tørv. b: samlingen mellem to fælgstykker. En overhugget eger ses også. Foto: SJM.

8a: A wagon wheel rim was preserved still lying at the bottom of an emptied well. Around the wheel rim some of the cut peat turf blocks can be seen. 8b: The collection of bits between the two wheel rims. An overhauled oak wheel spoke can also be seen.

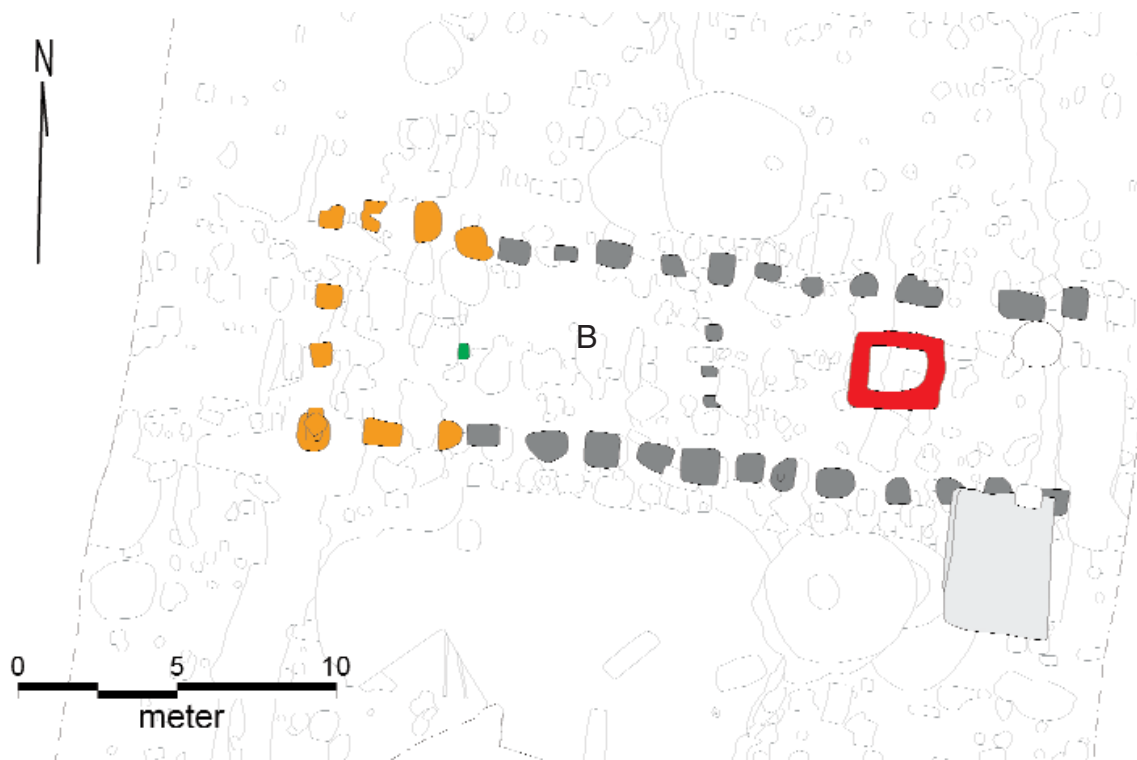

Fig. 9. Hus B, stuehuset på den yngre renaissancegård (grå stolpehuller) var delt i to afsnit. mod øst var beboelsen med skorstensfundament (rødt) og kælder (lysegrå). Stalden var i vest, og den blev senere udvidet (gule stolpehuller). Nedgravet i den udvidede stald fandtes et husoffer i form af et nedgravet hestekranie (grøn). Tegning: MS.

The main house of the younger renaissance farm, House B (grey posts) was divided into two parts. To the east a domestic living area with a chimney foundation (red) and cellar (light grey). The stables were situated to the west, and were later extended (yellow post holes). A form of house offering was buried in the extended stables in the form of a horse skull (green).

Fig. 10. Stuehuset i Kærboel kan have mindet om dette byhus fra omkring 1550, som stadig står inde i Puggårdsgade i Ribe. Foto: MS.

The house at Kærboel could have resembled this town house from around 1550, which is still to be seen in Puggaardsgade in Ribe.

et helt hestekranium, der sikkert har været tænkt som ondtafværgende⁹. Nedgravede hestekranier kendes også fra andre undersøgelser og vides fra folketroen at være et værn mod sygdom blandt kvæg¹⁰. Det tyder på, at stuehusets vestafsnit har været stald, hvad også møddingens placering indikerer.

I Hus B's stolpehuller fandtes en hel del brokker af munkesten og vingetegl. I beboelsesafsnittets stolpehuller desuden en del skår af vinduesglas, heriblandt et enkelt fra en malet rude forestillende en mand med pibekrave (fig. 12). Man må forestille sig, at huset har fremstået som et bindingsværkshus med murede tavler, tegltag og blyindfattede ruder (fig. 10)¹¹.

Som en del af gårdstoftens nordlige afgrænsning fandtes et andet hus, Hus C, der adskiller sig fra de tidligere omtalte ved en noget mere tilfældig konstruktion (fig. 11). Sandsynligvis er der tale om en ladebygning. Huset måler ca. 18 x 5,5 m og stolpehullerne står ikke ret regelmæssigt. Rækken

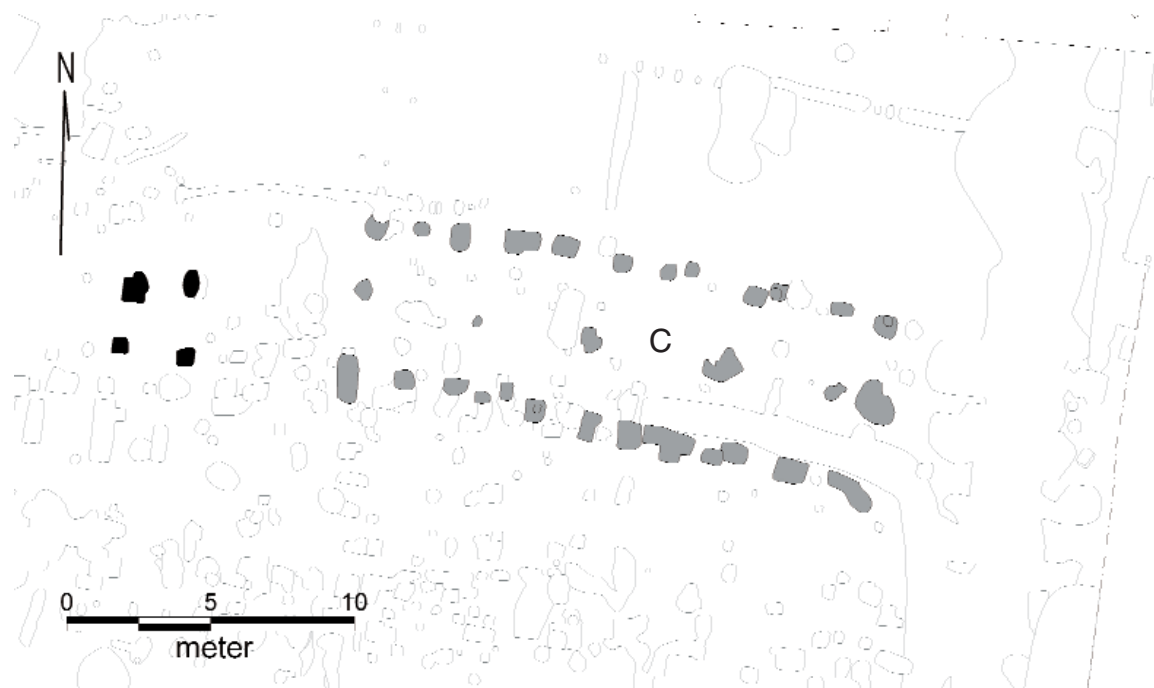

Fig. 11. Mod nord på gårdstoftens fandtes en ladebygning (grå) og en mulig hjelm eller staklade (sort.) Tegning: MS.

A barn, House C (marked grey) was located to the north of the farm with a possible hay barrack beside it (marked in black).

Fig. 12. Et skår af en oprindelig malet glastrude fra den yngre renæssancegård. Motivet er en mand med pibekrave. Foto: SJM.

A shard of an original painted glass window originating from the younger renaissance house. The motive represents a man with a starch linen collar.

Fig. 14. En af to hele, små stjertpotter fra nok 1700-årene, der blev fundet i en affaldsgrube. Foto: SJM.

One of two small tripod pipkin's uncovered whole from the excavation dating most likely to the 1700's found in a rubbish pit.

Fig. 13. Udsnit af det ældste kort over Kærbøl fra omkring år 1800. Det udgravede område og den yngre renæssancegård er lagt oven på kortet. Det ses, at gård nr. "43" da lå ind over det udgravede areal, men dens bygninger havde ikke sat sig spor i undergrunds niveau. Gård nr. "41" er den stadig bevarede præstegård. Kortet befinder sig hos Kort & Matrikelstyrelsen.

A section of the oldest known map showing Kærbøl from around the year 1800, with the excavated area and the younger renaissance farm correctly superimposed. It can be clearly seen that farm nr. 43, at the time lay over the excavated area, whilst its buildings have not left any trace at a sub soil level. Farm nr. 41 is the parish priest's house, which is still standing.

Fig. 15. I den samme affaldsgrube fandtes de viste tre genstande. Et låg til en suppeterrin i såkaldt Creamware fajance fremstillet i Staffordshire i England i 1770'erne. En glasflaske til en eller anden form for vin fandt samt en større grød- eller dejskål fra omkring år 1800. Både terrinen og flasken tyder på en vis levestandard. Foto: SJM.

These three artefacts were found in the rubbish pit. A lid from a soup tureen of the so-called Creamware delf made in Staffordshire in England around the 1770's. A glass bottle to some sort of wine found and a large mixing bowl from dated to around the year 1800. Both the terrain and the bottle seem to bear witness to a certain amount of luxury lifestyle.

af stolper i husets midtakse kunne ved første øjekast tyde på, at der er tale om et såkaldt midtsulehus, hvor taget bæres af stolperne i midten, men da de er spinklere end vægstolperne, er det næppe tilfældet. Der har nok været tale om en uregelmæssig bindingsværksbygning med lerklinede tavler. Vest for laden fandtes fire stolper, som danner et kvadrat. Måske er der tale om en såkaldt hjelm eller staklade, der anvendtes til opbevaring af bl.a. hør.

Fundmaterialet fra den yngre renæssancegård er forholdsvis omfattende, men rummer ingen snævert datérbare genstande som f.eks. mønter¹². En samlet betragtning af fundene tyder på, at gården

er anlagt i 1500-årene. De fire tilhørende brøndfaser kunne tyde på en længere funktionstid, der kan have oversteget et århundrede.

De yngre gårde

Også i 1700- og 1800-årene lå der en gård på stedet, men disse bygninger var nu ikke længere opført med jordgravede stolper, men må have stået på syldsten oven på jorden. Alle rester af disse bygninger var sidenhen pløjet væk, men der fandtes en række indirekte spor efter dem i form af brønde og affaldshuller fra 1700- og 1800-årene, som har givet et spændende fundmateriale, der

belyser levestandarden på landet i denne periode (fig. 14, 15). På det ældste kort over Kærbøl fra o. år 1800 er der afbildet en trelænget gård på stedet (fig. 13)¹³.

De ældste bevarede gårde i Sydvestjylland går tilbage til o. år 1700. Hvordan gårdene så ud før den tid, har man en ret begrænset viden om¹⁴. Ud fra skriftlige kilder er det muligt at danne sig et indtryk af, hvordan de kan have set ud, men regulære udgravninger, der kunne give syn for sagn, har manglet. Dette hul i historien har udgravningen i Kærbøl været med til at udfylde. Udgravningerne påviste en afvekslende gårdsbebyggelse med både vinkelbyggede og tolængede gårde, som afviger klart fra det traditionelle billede af, at gamle landsbyer bestod af firlængede gårde liggende skulder ved skulder.

At stolpebyggede gårde fra renæssancen ikke er noget særsyn på Ribeejeren vil kommende udgravninger efter alt at dømme kunne underbygge. Studier af ældre undersøgelser tyder på, at der under ældre gårde i flere tilfælde er iagttaget spor af stolpebyggede forgængere og senest har udgravninger i Enderup, ca. 8 km syd for Ribe i foråret 2008 afdækket endnu to stolpebyggede gårde fra renæssancen¹⁵. De forventes fremlagt i en kommende årgang af *By, marsk og geest*.

Efter alt at dømme har den her omtalte yngre renæssancegård i Kærbøl været i funktion under den store stormflod om natten mellem den 11. og 12. oktober 1634. Den nat stod der tre meter vand på gårdspladsen og ifølge en samtidig beretning af Ribes borgmester, storkøbmanden Hans Friis, blev "Skibe og Skuder opsat ved Farup Kirke" meget tæt på udgravningen. Ifølge samme kilde omkom i Farup sogn 295 mennesker. Katastrofen havde ikke sat sig spor i udgravningen og kan tjene som et afsluttende og tankevækkende eksempel på arkæologiens muligheder og begrænsninger.

Noter

1. j.nr. ASR 2147.
2. Kristiansen 2006.
3. Kinch 1869, s. 101.
4. Se Vensild 2004, s. 74 ff.
5. Toftegrænserne udgjordes mod øst af et mangefaset grøftforløb, der kunne følges fra den ældre renæssancegård til op på de ældste kort

fra o. år 1800. Mod nord fandtes en stedvis bevaret lav grøft og nord herfor udaterede hjulspor. Mod vest fandtes en stedvis bevaret lav grøft. Mod syd både grøfter, hegnrester og hjulspor, som dog alle er udaterede, men at de har været i funktion både sammen med den ældre og yngre renæssancegård anses for sandsynligt.

6. Den nyere betegnelse: "stuehus" er her anvendt om gårdens beboelseshus. Før i tiden brugtes ordet: "salshus" i denne del af landet.
7. I bunden af den store nedgravning fandtes flere sæt hjulspor fra udkørslen af de sidste læs. Ikke alle år blev møddingen gravet af ned til det rene sand og med tiden fyldtes hullet med organiske møddingsaflejringer, der dog var meget nedbrudte. I disse fyldlag fandtes en række dyregrave, som ud fra fundmaterialet synes at stamme fra 1700-årene.
8. Der kan have været flere ruminddelinger, som ikke har sat spor i undergrunden.
9. Hestekraniet x119 fandtes i anlægget A288, en nedgravning, der ikke var meget større end kraniet selv. Selve kraniet var meget nedbrudt, men tænderne kunne undersøges. De stammede fra både over- og underkæbe i begge sider, og antages derfor at repræsentere et helt kranie.
10. Jensen 1984.
11. De meget kraftige stolpehuller målte i flere tilfælde mere en 1x1 m i fladen og dybden lå gennemgående omkring 40 cm. I flere sås tydelige stolperester. Der var flere jordgravede faser, og muligvis er bygningen på et senere tidspunkt blevet stillet på stolpesten?
12. Også ovnkakler er fraværende i fundmaterialet.
13. Kortet synes at være ret nøjagtigt og gengiver landsbyens gårde i vidt forskellige skikkelser, hvilket kunne tyde på, at det afbilder bygningernes daværende udseende og ikke blot er signaturer.
14. Vensild 2004.
15. Ved mindre udgravninger er der i både Sdr. Farup (ASR 1252) og Kærbøl (ASR 1820) fundet rester af stolpebyggede gårde fra renæssancen. Udgravningen i Enderup har journal nr. ASR 1925.

Litteratur

- Jensen, Knud: Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger. *Mark og Montre* 1984, s. 75-91.
- Vensild, Henrik: *Bondegårde i Skast Herred 1636-1760 – deres byggemåde og indretning*. 2004.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie & Beskrivelse*. 1869.
- Kristiansen, M. S.: Renæssance, arkæologi og bønder. *Renæssancens Verden* (red.: Ole Høiris og Jens Vellev). 2006, s. 473-490.

SUMMARY

Post-built renaissance farms excavated in Kærbøl, near Ribe

In 2006 Den antikvariske Samling in Ribe excavated a 2730 m² large area on the northern edge of the village of Kærbøl; 5 km NW of Ribe. Two medieval wells dating to around the 14th century were located on the over ploughed field. This seems to indicate, that the southern part of the excavated area is within the bounds of a medieval farm plot enclosure. There were though no other finds from this period.

The excavated buildings most likely represent two subsequent farms buildings each built of earth sunken wooden posts. The oldest building, House A was surrounded by a farm enclosure, which could be dated to around the year 1500. The enclosure could be identified to the north, east and south, whilst the western demarcation lay outside of the excavated area.

The farm with House A was followed by House B, which was fitted out with a chimney and domestic living area in its eastern end with a stables at the western end together with a more irregular barn building to the north; named House C. Altogether these buildings represent a complete farm unit, whose 53x34 m large enclosure could be traced on all four sides. The farm was probably built around the middle of the 16th century. A manure pile and four after one another renewed wells and possible hay pile were also a feature of the farm.

A farm was located on this site from around the year 1700 into the 19th century, but it must have been built on a stone foundation, which didn't

leave many indelible traces on the subsoil. Rubbish pits and a well were also uncovered from this period.

Morten Søvsø, museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
E-mail: mosvs@sydvestjyskemuseer.dk

To middelalderlige smedjer fra Guldager ved Esbjerg

Af Kamma Marie Poulsen-Hansen

Artiklen omhandler to smedjer fra middelalderen fundet i Guldager, ni km nord for Esbjerg. I artiklen beskrives nogle af de spændende perspektiver, som smedjerne har givet – ikke bare i forhold til den samtidige bebyggelse, men også i forhold til udviklingen af en bedre udgravningsmetode.

Indledning

I løbet af 2007 udgravede Esbjerg Museum dele af en middelalderlig landbebyggelse i Guldager, ni km nord for Esbjerg (fig.1). I de senere år har middelalderens landbebyggelser fået et udgravningsmæssigt løft i kraft af mange anlægsarbejder. Det var da også en byggemodning, der foranledigede udgravningen af de ca. 6 hektar middelalderlig landbebyggelse.

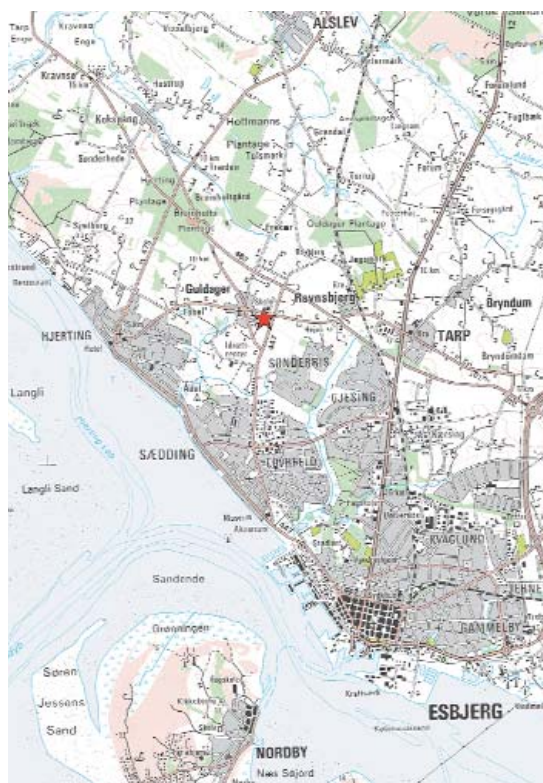

Fig 1. Udgravningens geografiske placering. Udgravningen er markeret med en rød stjerne.

The geographical location of the excavation is marked with a red star.

Udover huse fandtes der kilometervis af komplicerede grøftstrukturer, som kan tolkes både som parceller/tofter, som kvæg- eller grisefolde eller veje. Middelalderlige grøftstrukturer tolkes oftest som toftegrænser, hvilket er meget oplagt i forhold til de senere kartografiske og nogenlunde samtidige skriftlige kilder. Der kendes flere gårdsanlæg omkranset af grøfter i Sydvestjyske Museers område¹. Grøfternes funktion kan diskuteres; udover toftegræser tolkes de som afvandingsgrøfter, som værn mod dyr udefra eller som indhegning². Det udgravede område i Guldager er dog så stort, at man får en idé om strukturernes størrelse og kompleksitet (fig. 2). På stedet fandtes også to smedjer, som entydigt hørte til de komplicerede grøftstrukturer. Begge smedjer ligger indenfor grøfter, som også forholder sig til de mere gennemgående grøftforløb på pladsen. Den første smedje, der afdækkedes var meget uklar, og der var usikkerhed om det rent faktisk var en smedje. Den anden smedje stod meget klart i fladen, og allerede ved muldafrømningen kunne smedens umiddelbare arbejdsområde erkendes. Det følgende omhandler disse to smedjer.

Der kendes ikke ret mange middelalderlige smedjer, men i de sidste to år er der i Sydvestjyske Museers område udgravet fire landsbysmedjer fra middelalder og renaissance³. Kendetegnende for dem er, at de alle er udgravet i forbindelse med bebyggelse. I Sønderjylland har arkæologer fra Museum Sønderjylland udgravet en smedje i Rise Sogn på lokaliteten Klosterbakken. Landsmedjen ved Klosterbakken er ikke fundet i nærheden af en kendt middelalderbebyggelse, men derimod i forbindelse med en boplads fra ældre jernalder⁴.

Smedjernes konstruktion og bevaringsgrad er interessant i forhold til forståelsen af den middelalderlige smedje som kompleks. Er der en typisk

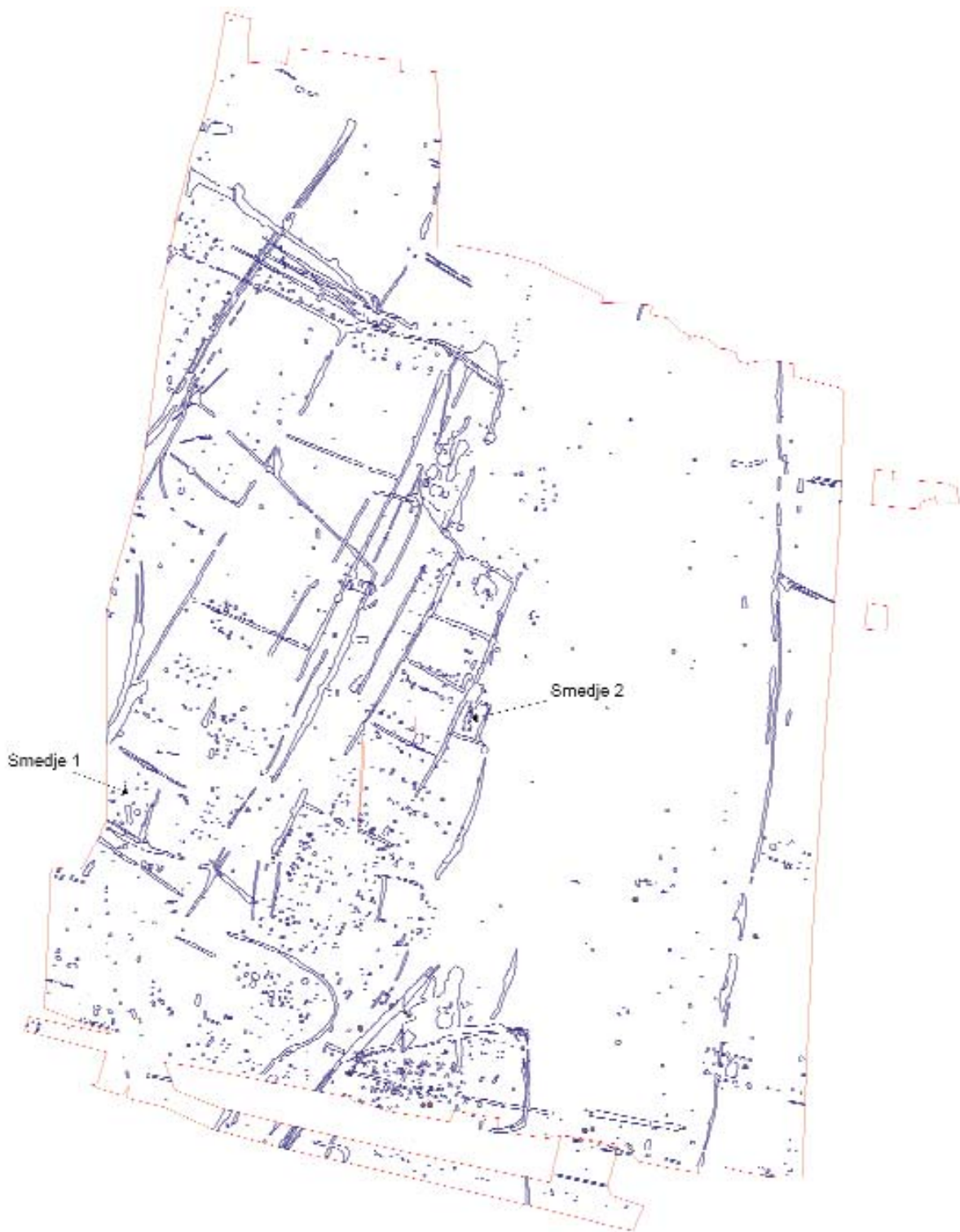

Fig 2. Det udgravede område med de to smedjer markeret. Tegning: Kamma Marie Poulsen-Hansen (KPH).

The excavated area with the smithies highlighted.

Fig. 3. Anlæg i og omkring smedje 1. Smedjen afgrænses af grøfter mod nord, øst og syd. Med blå er markeret de anlæg, der erkendes ved muldafprøvningen. Med rødt er markeret anlæg der fremkom ved yderligere afgravning. Tegning KPH.

Smithy 1 is surrounded by ditches to the north, east and south.

måde at opbygge en smedje på? Viser forskel i konstruktion forskel i brug af smedjen? Hvordan kan alle disse spørgsmål besvares?

Udgravningsmetode og prøvetagning

Da det stod klart, at der var fundet to smedjer, blev Arne Jouttijärvi fra Heimdal-archaeometry tilkaldt.⁵ Det var vigtigt at få diskuteret udgravnings-

metoden for smedjerne, for at give os selv de bedste forudsætninger for at registrere vigtige informationer.

Afgrænsningen af smedje 1 (fig. 3) var svær at erkende. Et område på ca. 300 m² bar præg af et sort-sortbrunt lag lige over undergrunden. Laget indeholdt magnetisk materiale, men dets afgrænsning var vanskelig at fastslå, og der kunne heller

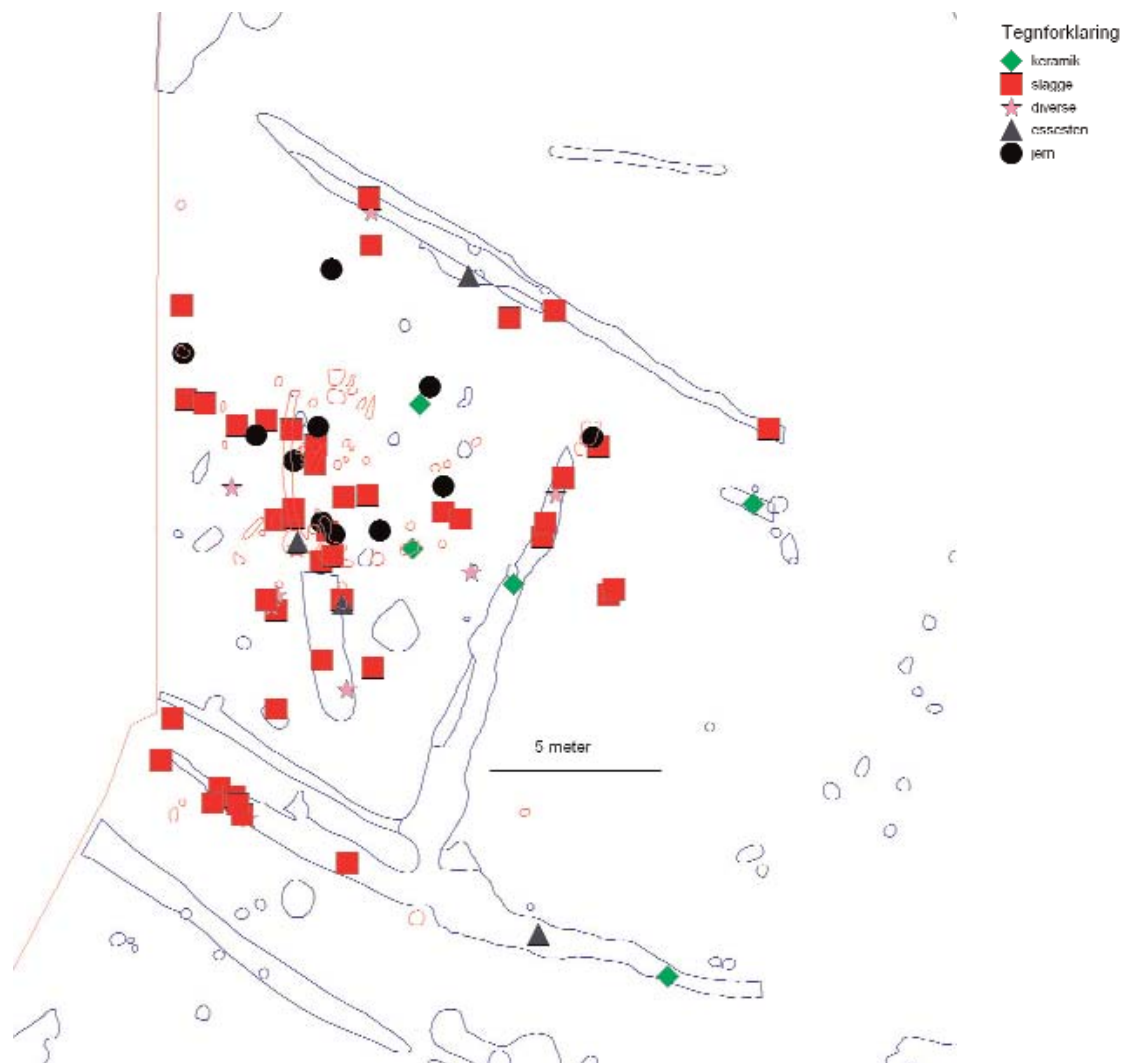

Fig. 4. Fundfordelingen ved Smedje 1. Tegning: KPH.

The finds distribution of smithy 1.

ikke erkendes strukturer i det. Derfor blev et målesystem udlagt over området, og der blev taget jordprøver for hver halve eller kvarte kvadratmeter. Samtidig med prøvetagningen blev nyfremkomne strukturer tegnet ind. Det skabte et lidt bedre overblik over smedjen, men en egentlig konstruktion kunne stadig ikke erkendes. Efter endnu en afrensning fremkom igen nye strukturer, hvorefter anlæggene blev udgravet. Der fremstod stadig ingen tydelig struktur, men under arbejdet kunne den omtrentlige udbredelse af aktivitetsområdet fastslås. Arbejds- og aktivitetsområdet defi-

neres ved udbredelsen af trækul, slagge, hammer-skæl og andet magnetisk materiale. Alle funds placering blev registreret (fig. 4). Fundenes udbredelse viser, at grøfterne mod nord, øst og syd afgrænser smedjens område. Det lader til, at smedjens aktivitetsområde også fortsætter mod vest. Desværre var det ikke muligt at udvide udgravningsfeltet, da udgravningen her afgrænsedes af en lade.

Ved udgravningen af smedje 2 var fremgangsmåden nogenlunde den samme. Aktivitetsområdet her var meget let at definere, da smedjen var ind-

rammet af grøfter til alle sider. Den indvendige struktur var ikke klar, da der hverken blev fundet stolpehuller til tagkonstruktion eller esse. Amboltgruben og arbejdsområdet omkring den blev dog lokaliseret ved muldafrømningen.

Da strukturen var entydig og velafgrænset, blev en anden fremgangsmetode end ved smedje 1 valgt. Der blev lagt en korsbalk i hele smedjens længde og bredde, så amboltgruben så vidt muligt blev snittet på alle fire sider. Smedjen og de omkringliggende grøfter var overlejet af et kulturpåvirket lag uden fund. Dette blev gravet groft af – dog med øje for nye anlæg. Der fremkom indtil flere nye anlæg under kulturlaget. De blev tegnet ind på de håndtegnede planer i størrelsesforholdet 1:20⁶.

Ved smedje 2 blev der taget prøver for hver kvarte kvadratmeter i området indenfor grøfterne og en kvart kvadratmeter udenfor dem. Derudover blev der taget prøver for hver halve kvadratmeter på nordsiden af smedjen. Prøvetagningsmetoden blev valgt efter samtale med Arne Jouttijärvi. At tage så mange prøver er selvfølgelig tidskrævende, men da det var ønsket at finde ud af, hvilken bygningsmæssig konstruktion, som var tilknyttet smedjen, blev metoden anset for at være den bedste. På denne måde er det muligt at udtage baner af prøver og se på indholdet af forskelligt smedeaffald. Det er således muligt at fastlægge forskellige aktiviteter, og fravær af smedeaffald i de enkelte prøver kan afsløre mulige vægforløb.

Prøvehåndtering

Der blev taget i alt 583 prøver fra fladen i smedje 1 og 346 prøver fra fladen i smedje 2. Derudover blev der taget 224 jordprøver fra hele det udgravede område, heraf 21 fra anlæg i smedje 1 og 20 fra anlæg i smedje 2. Desuden blev der taget ca. 1400 fosfatprøver. Budgettet til naturvidenskabelige undersøgelser er ikke ubegrænset, hvorfor en kraftig prioritering er nødvendig. Formålet med prøverne var at få hold på smedjebygningens konstruktion. Kan det fastslås, hvor der har været vægge? Kan smedens aktivitetsområde bestemmes? Kan forskellige aktivitetszoner ses?

Samtlige jordprøver fra grøfterne blev floteret og analyseret, hvilket har givet overraskende og spændende resultater. Prøverne har bl.a. givet nye

perspektiver på forståelsen af grøfternes funktion. Nogle af dem var i første omgang tolket som tofteskel, men de naturvidenskabelige analyser viste, at de sandsynligvis var veje. Samtidig viste det sig, at andre grøfter ikke har stået åbne hele tiden, hvilket kunne tyde på en anden markering af toften på muldfladen.

Prøverne, der blev taget systematisk over smedjerne, er ikke analyseret. En af grundene er, at det er meget bekosteligt. Det er ikke fordi jeg er i tvivl om prøvernes konstruktive bidrag til forståelsen af smedjebygningens konstruktion og mulige aktivitetszoner. Alle prøver fra anlæg i smedjerne, samt alle fund er derimod sendt til analyse hos Heimdal Archaeometrics, og de har givet svar på nogle af de mange spørgsmål, der knytter sig til de to smedjer.

Fremtidig prøvehåndtering

Umiddelbart kan det virke hovedløst at tage så mange prøver, som her er gjort, men da intet arkæologisk udgravningsresultat er givet på forhånd, ville det være dumt at frasige sig svar på visse problemstillinger, fordi der ikke blev taget prøver. Det er ærgerligt, at det ikke var muligt at analysere alle prøver fra smedjerne i Guldager. Det er dog muligt nu at udvælge nogle af prøverne, f.eks. på tværs af konstruktionen for at få svar på om der har været væg eller ej. Det kan gøres på et par rækker prøver, så eventuelle spørgsmål kan verificeres (fig. 5). Dette kan med fordel gøres i feltet. Det eneste, der behøves, er at tage prøverne systematisk, derefter sætte dem til tørre og derpå tjekke dem for magnetisk materiale. På den måde kan det hurtigt afgøres hvorvidt der har været en vægkonstruktion eller ej, selvom denne konstruktion ikke kan ses den dag i dag⁷. Udvælgelsen kan med fordel foretages, mens udgravningen stadig er i gang, så eventuelle nye teser kan tænkes ind i udgravningen af smedjen. Således vil der undervejs komme hurtige svar på spørgsmål, og der kan vælges en anden metode.

Smedje 1

Smedje 1 ligger i den vestlige del af udgravningsområdet, hvor den middelalderlige bebyggelse ikke er sikkert afgrænset (fig. 2). Derfor er smedjen og bebyggelsen svære at placere i sikker sam-

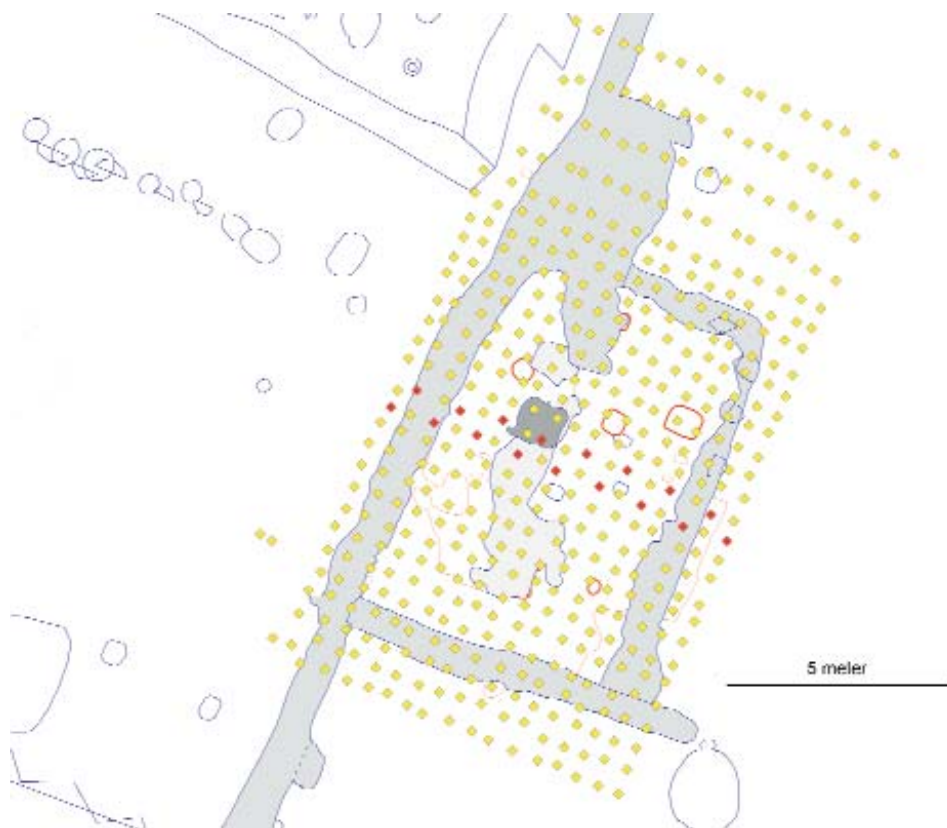

Fig. 5. Prøveudvælgelse ved smedje 2. De gule rhomber angiver hvor der er taget prøver, de røde rhomber viser de prøver der kunne udvælges til videre analyse. Rækken er valgt henover smedjen for at afklare om der har været en vægkonstruktion. Tegning: KPH.

Extraction of test samples from smithy 2. The yellow rhombus marks show where tests samples have already been taken. Whilst the red rhombus marks represent the test samples, which could be chosen for further analysis. The rows of samples overlying the smithy were chosen in order to clarify the possible presence of a wall construction.

menhæng. Bebyggelsens afgrænsning kendes mod øst og nord, men det er tydeligt, at grøfter og bebyggelse fortsætter både mod syd og vest. Det lader umiddelbart til, at smedje 1 er placeret længst mod syd i et matrikelsystem. Den ligger indenfor to sæt af grøftforløb; et der omkranser selve smedjen og dennes aktiviteter, og et andet grøftforløb, der kan tolkes som en større matrikels afgrænsning. Det lader til at smedje 1 udgør en mindre enhed på en større toft.

Smedje 2 – funktion, konstruktion og placering

En smedje kan have flere forskellige funktioner; det kan være en produktionsmedje – hvor der fremstilles værktøj eller våben, en reparations-

smedje eller en specialiseret smedje, der for eksempel kun har udført rensning af jern⁸. Disse tre typer smedjer afgiver forskelligt affald, som kan bestemmes ud fra fund og jordprøver. Dette kan give en mulig tolkning af smedjen og dens elementer. Prøverne og fundene fra smedje 2 peger på den tolkning, som ses på fig. 7. Der er et tydeligt arbejdsområde mellem ambolten mod nord og essen mod syd. Tolkningen er baseret på fordelingen af fund og forskellige typer af smedeaffald. På baggrund af fund og jordprøver kan det konkluderes, at smedje 2 er en produktionsmedje. Her er jernet kommet som lopper⁹, som har skullet renses for slagge, før det har kunnet bruges til fremstilling af genstande¹⁰. Dette kan ses på den kemiske sammensætning af slaggekuglerne. Slaggekugler

Fig. 6. Fundfordelingen ved smedje 2.

The finds distribution of smithy 2.

opstår, når jernluppen opvarmes og udvindings-slaggen springer væk ved bearbejdningen af det varme jern.

Den kemiske sammensætning af slaggerne kan give oplysninger om, hvor jernet kommer fra. Analyse af 15 slagge fra smedje 2 viser, at størstedelen af jernlupperne stammer fra det sydtyske område eller Centraleuropa. I mindre omfang er jern med østdansk oprindelse blevet anvendt. I forhold til smedjen fra Klosterbakken er det værd at bemærke, at jernet fra Guldager stammer både fra den nordøstlige del af Jylland samt øerne og fra de nordøsttyske kystområder. På Klosterbakken er der en overvejende sandsynlighed for, at der er smedet med lokalt fremstillet jern¹¹, mens der i Guldager sandsynligvis er blevet bearbejdet jern fra det sydtyske område. Dette er bemærkelsesværdigt, da der i området omkring Guldager findes udmærket myremalm¹². Dette kunne måske for-

klares ved, at det var nemmere at importere jern end selv at udvinde det.

Konstruktionen af smedje 2 er stadig ikke fuldstændig klarlagt, men der er dog visse fakta, der kan afklare konstruktionens elementer. Fordelingen af fund over fladen i smedje 2 (fig. 6) viser tydeligt, at der ingen fund er i den vestlige grøft, som knytter an til den mindre, østlige matrikelindhegning. Derimod er der massive mængder slagge mod nordøst i den grøftindkransede smedje. Dette tyder på to ting; for det første er den vestlige grøft enten ældre end smedjen, eller den har været lukket til, mens smedjen har været i brug. For det andet har den nordøstlige del af grøftforløbet stået åbent i smedjens brugstid. Det første forhold er interessant i forhold til de øvrige teser omkring grøfternes funktion på pladsen. Har de stået åbne eller ej? Da smedje 2 forholder sig så fint til den vestlige grøft, så må denne grøft have været i funktion

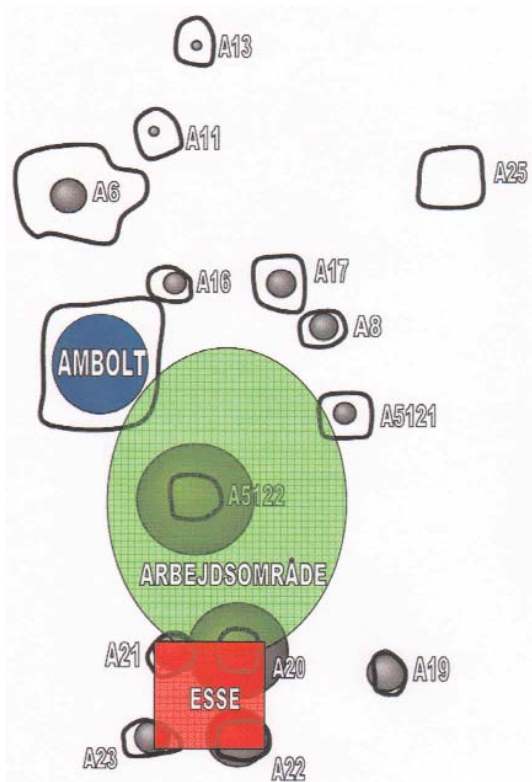

Fig. 7. Tolknningen af smedje 2. Tegning: Arne Jouttijärvi.

The interpretation of smithy 2.

samtidig med smedjen. Grøften (som et gravet hul) har ikke været synlig i overfladen i smedjens brugsperiode. Dette stemmer overens med de øvrige iagttagelser på pladsen, hvor der ikke er sikre beviser for at grøfterne har stået åbne. Derimod er der i flere tilfælde fundet stolpehuller i hjørnerne af matrikelafgrænsningerne, som kan tolkes som en form for markering af den grænse, grøften skal angive, måske bare afsat som et hegn eller lignende på overfladen. Derudover er det en interessant betragtning, at det nordøstlige grøftforløb har stået åbent i smedjens brugsperiode. Måske er grøften en slags affaldsdepot?

Placeringen af smedje 2 er mere entydig end smedje 1 (fig. 2). Den findes på den østlige yderside af et mindre matrikelsystem, der forholder sig til det store matrikelsystem. Da der går flere vejgrøfter imellem de to matrikelsystemer, er de tolket som samtidige, og det spiller ind på den endelige tolkning af smedjerne. Smedje 2s placering på ydersiden af grøftsystemet og dermed bebyggel-

sen, giver god mening (fig. 2), da en smedje udgør en yderst stor brandfare. Der kan ikke umiddelbart fastslås en indgang til selve smedjehytten. Konstruktionen lader til ikke at have være et hus eller en hytte, men muligvis bare en halvtagskonstruktion. Grøfterne omkring smedjen har indhegnet smedens arbejdsområde, og indgangen til smedjen har muligvis kun været markeret med et bræt over grøften. Ydermere kunne noget tyde på, at også denne smedje kan knyttes til et gårdsanlæg. Umiddelbart syd for smedjen ligger et stort hus indenfor en irregulær toft (fig. 8).

Fund

Ved efterbearbejdningen af smedje 2 er der fremkommet et spændende fund. I midten af det, som er tolket som amboltgruben, fandtes noget, der ved første blik lignede et stykke træ. Det kunne være en del af den amboltstok, som ambolten har stået på. Hvis træet kunne dateres ved hjælp af dendrokronologi, så kunne smedjen også dateres. Træet blev derfor sendt til analyse ved Trædateringslaboratoriet i Århus. Prøven kom tilbage med et noget overraskende resultat. Det viste sig at være en rørformet genstand af metal omgivet af organisk materiale. Metalgenstanden omkransede et stykke træ. Genstandens funktion kan ikke fastslås (fig. 9)¹³.

Datering

Smedjernes datering er vanskelig at fastslå. De muligheder, der foreligger, for at få en absolut datering af smedjerne er dendrokronologi, C¹⁴-datering eller typologiske dateringer. Der er ikke fundet træ, der kan dendrodateres, så den mulighed er udelukket. Trækul er der fundet en del af, men disse er ikke indsendt til C¹⁴-datering¹⁴. Umiddelbart er den fundne keramik, samt analyse af pladsen som helhed den bedste mulighed for datering. Smedjernes konstruktion kunne også give et fingerpeg om dateringen, men da det lader til at smedjernes ydre konstruktion er meget forskellig, kan dette ikke umiddelbart bruges¹⁵. Keramikken antyder en datering til tidlig- eller højmiddelalder. Fraværet af glaseret keramik tyder på en datering til 1200-1300-årene. Det er ikke muligt at fastslå om de to smedjer har været i brug i landsbyen på samme tid. Det lader dog til, at bebyggel-

Fig. 8. Smedje 2s placering. De grå anlæg tilhører smedjen. De røde anlæg angiver huset og toften. Tegning: KPH.

The location of smithy 2 marked with grey. The red constructions represent the house and the croft.

sen ved smedjerne er i en eller to faser, og da matriklerne, som smedjerne er knyttet til, forholder sig til hinanden, kan der være tale om, at smedjerne enten er samtidige eller efterfølger hinanden.

Perspektivering af smedjerne fra Guldager og deres konstruktion

Hverken omkring smedje 1 eller 2 er fundet bygningskonstruktioner, som det f.eks. kendes fra smedjen på Klosterbakken og smedjen ved Viborg Søndersø¹⁶. De mange prøver taget i fladen er dog stadig tilgængelige for analyser. En analyse vil stadig kunne afsløre mere om, hvordan smedjen har set ud. Det skal nævnes, at en egentlig bygning med tag og vægge ikke er nødvendig for at sme-

Fig. 9. Metalgenstand fundet i amboltgruben. Indeni er der et stykke bearbejdet træ. Genstanden er ca. 5 cm lang. Foto Gerd Nebrich.

A metal implement found in the anvil pit, within it was a piece of worked wood. The implement is roughly 5 cm long.

den kan udføre sit arbejde. Smedjen kan sagtens bare have været under et halvtag¹⁷. Det er bemærkelsesværdigt hvor forskellige de bygningskonstruktioner, der hører til smedjerne, har været. En smedje består af de samme elementer; ambolt, arbejdsområde og esse, men det er meget forskelligt, hvordan de ydre forhold har været. Der er ikke tale om en standardbygning, når det kommer til middelalderens smedjer.

På trods af de manglende konstruktioner, er der stadig mange nye informationer om smedjerne fra Guldager. Deres funktion er interessant, da det siger noget om, hvilke aktiviteter der er foregået i landsbyen. Jernets oprindelsesområde siger noget om landsbyens kontakter, og smedjernes placering siger noget om deres status og betydning for landsbyen. Det er interessant at jernet er importeret, da det vestjyske område er kendt for sin jernproduktion fra 100 e.Kr -700 e.Kr . Herefter lader det til, at det østdanske område tager over indenfor jernproduktion. Fra Skåne findes flere beviser på stor jernproduktion fra middelalderen¹⁸. Det er ikke påvist i Danmark i så høj grad, dog kendes der fra skriftlige kilder beviser på skatteafgifter i jern op til 1600-tallet¹⁹.

De to smedjer fra Guldager blev udgravet i efteråret 2007, men de bliver ved med at overraske. I det ovenstående er betydningen af en konsekvent og pertentlig prøvetagning påvist, og der er givet ideer til selv at lave små analyser i felten, så udgravningsmetoder med mere kan revideres undervejs. Når dette er sagt, så skal det også understreges, at det var under udgravningen af de to smedjer, at udgravningsholdet for alvor kom ind under huden på de mennesker der for mange århundreder siden havde boet her. Især smedje 2 var så velbevaret og så entydig, at vi under udgravningen kunne stille os i smedens arbejdsområde og efterligne de processer, der var foregået her. Arkæologers vigtigste arbejdsredskab er ikke altid skovl og ske, men lige så meget fantasien og forestillingsevnen.

Noter

1. Bl.a. i Allerup, Tovrup. Tjæreborg og Jernkær.
2. Hoff 1997, s. 93ff, 120ff.
3. Det drejer sig om en smedje fra ESM 2608 Horsbøl, en fra ESM 2134-1 Vorbasse-Hejnsvig Sparekasse, og så de to fra ESM 2617-3 Guldager. Beretninger fra udgravningen samt de naturvidenskabelige rapporter findes på Sydvestjyske Museer, Esbjerg.
4. Lützau Petersen 2006, s. 160.
5. Arne Jouttijärvi er civilingeniør, og har specialiseret sig i at lave metallurgiske undersøgelser af metaller fra udgravninger. Han ejer Heimdal-archaeometry og laver i dette regi forskellige analyser fra blandt andet smedjer og smedeaffald.
6. Selvom der typisk bruges GPS til indmåling af anlæg i fladen, var arbejdsgangen ved udgravningen af smedjerne så dynamisk, at det var lettere at have planer der kunne korrigeres løbende med i felten, og ikke skulle afvente et download af data til computeren og derefter udprint. Denne fremgangsmåde betyder dog et større efterbearbejdningsarbejde, hvor de håndtegnede planer digitaliseres i MapInfo ver. 8.5. Denne efterbearbejdning er dog ikke af større tidsmæssig betydning, da hele udgravningsfeltet alligevel efterdigitaliseres.
7. Personlig kommentar fra Martin Winther Olsen, Herning Museum, april/maj 2008.
8. Jouttijärvis rapport om Smedje 2 fra ESM 2617-3U Guldager.
9. En luppe er det produkt der kommer ud af en jernudvindingsovn, en luppe skal renses, før den kan bruges. Herved dannes rensningssluger.
10. Jouttijärvis rapport om Smedje 2 fra ESM 2617-3U Guldager.
11. Lützau Petersen 2006, s.165.
12. Vælds 2007.
13. Genstanden (X132) afventer i øjeblikket konservering på Konserveringscenter Vest, Ølgod.
14. C14-datering er bekosteligt og i øjeblikket er ventetiden lang for at få foretaget sådanne dateringer.
15. Af øvrige Middelalderlige smedjer kan nævnes ESM 2608, ESM 2134-1, HAM 4474-1, RIM 2700.
16. Petersen 2006; Thomsen 2005.
17. Mundtlig meddelelse Arne Jouttijärvi juni 2008.
18. Olsson 1995, s. 9.
19. Jensen 1999, s. 10; Nyrop 1877, s. 136ff.

Litteratur

- Hoff, A.: *Lov og Landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs – og landskabsudviklinegn i Danmark 900-1250*. Århus. 1997.
- Jensen, P. H.: *Det midtjyske jern, I: Hjorth Jensen, P. (red). Klimp og kloder. Jern i Middelalderens Danmark*, Blicheregnens Museum, s. 9-16.
- Jouttijärvi, A.: *Guldager Smedje 2. Upubliceret rapport fra Heimdal-archaeometry 15. august 2008. Findes under Journalnummeret ESM 2617-3U Guldager, Esbjerg Museum, Sydvestjyske Museer*.
- Nyrop, C. *Dansk Jern. Historisk Tidsskrift bind 4.række, 6, 1877, s. 125-162*.
- Olsson, S. O.: *Hur omfattanda var järnhanteringen i Danmark på medeltiden. I: Olsson, S.O. 1995 (red.) Medeltida danskt järn : framställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden*. Centrum för Sydsvensk Kulturmiljöforskning, Högskolan i Halmstad, 1995.
- Petersen, S. L.: *En sønderjysk landsmedje fra 1200-tallet. Arkæologi i Slesvig/ Archæologie in Schleswig 11. 2006. Symposium i Jarplund 21.4.-22.4. 2006, s. 156-166*.
- Thomsen, T.: *Værkstedet – en bygningsarkæologisk redegørelse. I: Iversen, M. et al: Viborg Søndersø 1019-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*. 2005, s. 271-295.
- Vælds, S.: *Jern i Vestjylland. Mark og montre 2007, s. 58-64*.
- Særlig tak til Martin Winther Olesen (Herning Museum), Arne Jouttijärvi (Heimdal-archaeometry) og Torben Egeberg (Ringkøbing-Skjern Museum) for at diskutere resultater og vilde ideer.

SUMMARY

Two medieval smithies, from Guldager near Esbjerg

This article deals with the finds of two smithies, excavated by Esbjerg Museum in 2007 in connection with the investigation of a rural settlement. Medieval smithies are not building types that have attracted a lot of attention. Excavation activity

over the course of the last few years, alone from the area under the supervision of The Sydvestjyske museums has though seen the excavation of four medieval and renaissance smithies. The two smithies from Guldager are very different, but both have in all probability functioned as basic production smithies. The original appearance of smithy 1 is not clear and there were no definite finds of a work area or an anvil-pit. The distribution of finds shows though, that the smithy lay within a collection of ditches, which all lay within a larger plot. The traces of smithy 2. were much clearer in their make-up. The anvil-pit and work area were recognizable already under the removal of the top-soil. The smithy was surrounded by a ditch on all four sides and it must be specially noted that no finds at all were recorded from the western ditch. This has been interpreted as proof of the ditches creation and use, subsequent to the working life-time of the smithy. This seems be corroborated by other finds and observations at the site. It seems that the ditches were in function for only a short period of time, and that the actual plot itself must therefore have been demarcated by some other means. The article discusses furthermore the wider perspectives of these two smithies and the test sampling carried out. Test samples of earth were taken from the excavation surface layer of both smithies on the assumption that these could help to shed light on areas of activity connected with the smithies and whether they contained any particular form of a building construction. The budget resources available to scientific testing are though unfortunately not unlimited and a focus was therefore placed on the test-samples from the actual smithy construction together with their finds and the analysis of other samples from the excavation. The two smithies from Guldager underline that there is no standard type of medieval smithy and that the implementation of meticulous excavation methods can give exciting and surprising results.

Kamma Marie Poulsen-Hansen, arkæolog
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
kmpo@sydvestjyskemuseer.dk

”Nyt i gammelt” i Ribe

Eksempler på udnyttede muligheder – og forspildte

Af Steffen M. Søndergaard

Indpasning af en ny bygning i et gadebillede eller i en bebyggelse stiller krav til den projekterende arkitekt.

Det overbevisende resultatet skal ikke opnås ved blot at kopiere de eksisterende huse, men ved at relatere den nye bygning til omgivelserne på en sådan måde, at den opfattes som en værdifuld tilføjelse med egen identitet. Her følger vellykkede eksempler – og mislykkede.

Mange af vore bedst bevarede gamle byer og bebyggelser er præget af den traditionelle byggeskiks typiske udformninger gennem århundreder. Bybilledet eller bebyggelsen er dog langtfra statisk, idet de fleste huse i tidens løb har undergået større eller mindre ombygninger for at blive tilpasset ønsker om ændret anvendelse eller nye modestrømninger.

Så længe ombygningerne blev udført med traditionelle materialer og af håndværkere med kendskab til den traditionelle byggeskiks udtryksformer, var risikoen for ødelæggelser ikke overhængende. Det er den imidlertid blevet, efter at fortrolighed med den traditionelle byggeskik – og med arkitektoniske virkemidler i øvrigt – er blevet specialviden blandt byggeriets aktører.

For at sikre de mest værdifulde bygninger mod bl.a. disse farer har vi en landsdækkende bygningsfredningslov, og i udvalgte byområder desuden lokale regelsæt der skal sikre, at ændringer af bybilledet – herunder nye huse – får en udformning, så de kommer til at indgå i det bevaringsværdige bybillede på en harmonisk måde.

Da Ribe nu – trods alder og navnkundighed – er nedlagt som selvstændig, administrativ enhed og i egentligste forstand er blevet sat under administration af Esbjerg, kan det være nærliggende at forsøge en slags status over de senere års forskellige udtryk for ”nyt i gammelt” i Ribe.

Mit ældste eksempel er Ribe Katedralskoles seneste, store byggeprojekt, der blev gennemført omkring 1980, hvor arkitektfirmaet Kjær & Richter bl.a. forestod en udvidelse, der næsten fordoblede det bebyggede areal. Det første udvidelsesforslag fra 1973 lukkede karreens delvist

opløste sider mod Sviegade og Puggaardsgade med enetages bygningskroppe i samme skala som den eksisterende småhusbebyggelse: Tilsvarende bygningsvoluminer blev anbragt inde i karreen – undertiden to eller tre ved siden af hinanden med henblik på at opnå større lokaler uden forøgelse af bygningshøjden.

Denne overbevisende løsning blev imidlertid opgivet til fordel for et mere koncentreret byggeri i tilslutning til nordre sidefløj i det trefløjede bygningsanlæg fra 1856 (fig. 1 a-c).

Nybyggeriets bygningskroppe beholdt dog den beskedne skala, og de lave facadehøjder nødvendiggør, at lokalernes loft følger tagets profil og afsluttes af en gennemgående lanterne i rygningen til supplerende dagslysindtaget. Facader og tage fremstår i rødt tegl, vinduer og døre hvidmalede af hensyn til samspillet med de gamle bygninger. Bygningsdetaljer som lanternen, de uopdelte vinduesrammer og den kvartrunde, hvidmalede zinktagrende – der får gesims-funktion i overgangen mellem facade og tag – får imidlertid resultatet til at fremstå som nyere byggeri, der opfylder kravet om arkitektonisk helhedsvirkning uden at reproducere de gamle bygnings tidstypiske detaljer.

Et tilsvarende, godt resultat er desværre ikke opnået ved Katedralskolens seneste udvidelse, den fritliggende bygning fra 2002 i Gravsgade (fig. 2).

For at få mest mulig plads har man valgt at gøre huset så stort, at tagetagen kan udnyttes selvstændigt. Og for at gøre tagetagen rummelig har man ladet ydermurene fortsætte op forbi etageadskillelsen, således at skråvæggene først begynder mere end en meter over gulvniveau. Denne forøgede højde på ydermurene – og den deraf følgende store

Fig. 1 a-c. Ribe Katedralskole. Udsnit af seneste store udvidelse.

Ribe Cathedral School. Part of the newest large scale expansions of the school.

Fig. 2. Ribe Katedralskole. Fritliggende bygning i Gravsgade.

Ribe Cathedral School. A detached building in Gravsgade.

afstand ned til stueetagens murhuller – er søgt sløret ved at forsyne langsiderne med en muret gesims, der er gjort ekstremt høj. Da der er meget lave vinduesbrystninger og kun en almindelig parcelhussokkel, ser det ud, som om bygningen er ved at synke ned i jorden under vægten af den enorme gesims.

At man skaffer sig mere plads i tagrummet ved at lade ydervæggene fortsætte op over etageadskillelsen er ikke noget nyt. Bygninger med såkaldt trempel eller styrtrum kendes fra 1600-årenes boderækker i f.eks. Præstegade, og konstruktionen blev fra sidste halvdel af 1800-årene atter populær i bl.a. byhuse, villaer og pakhusbygninger (fig. 5). På grund af rummeligheden er denne konstruktionsform desuden anvendt i flere nyere huse i Ribes gamle byområde.

En bygning af denne type indgår allerede i Katedralskolens bygningskompleks, nemlig det tidligere børneasyll, Puggaardsgade 24 fra 1876 (fig. 4). (Her havde man først fået arkitekten Ludvig Fenger til at tegne et historicistisk middelalderhus,

men det blev for dyrt, og i stedet lod man to lokale murermestre opføre det nuværende, enkle hus). Her demonstreres hvordan man får en trempelbygning til at stå på jorden ved hjælp af et vandret bånd, der opdeler facaden og en velovervejede vinduesudformning. Det samme demonstrerer arkitekten Niels Frithiof Truelsen i begyndelsen af 1990'erne i den store hal i museet Ribes Vikinger, og han forsyner desuden bygningen med en høj sokkel (fig. 3).

Bygningen i Gravsgade har i tagfladen mod gaden en række tagkviste og på den modsatte side både en gavlkvist og nogle kæmpekviste, der er sunket ned i gesimsen (fig. 7) (og forekommer lige så malplacerede som de profitmaksimerende tagkviste i den tidligere Stiftamtmandsgårds kontorbygningers gårdsider).

Vinduesudformningen i gavlkvisten afviger i enhver henseende fra de øvrige vinduers – end ikke et ensartet rudeformat er opnået – og man undrer sig over, at der ikke er anvendt en gennemgående vinduesudformning, og over at det ikke er

Fig. 3. Museet Ribes Vikinger.

The Museum of Ribes Vikings.

Fig. 4. Puggaardsgade 24.

Puggaardsgade 24.

Fig. 5. Tidligere pakhuis i Smalleslippe.

A former warehouse in Smalleslippe.

Fig. 6. Museet Ribes Vikinger.

The Museum of Ribes Vikings.

Fig. 7. Fritliggende bygning i Gravsgade, bagside.

A detached building in Gravsgade, backside.

lykkedes at skaffe tagetagen dagslys på en mere overbevisende måde.

Museet Ribes Vikinger, der stod færdigt i 1995, er som allerede nævnt tegnet af Niels Frithiof Truelsen, der i sit bygningskompleks inddrager det tidligere elektricitetsværk fra 1923, tegnet af Ribearkitekten Axel Hansen, som også tegnede nogle af Bedre Byggeskik-periodens bedste huse. Truelsen opdeler sit museum i en række forskellige bygningskroppe, der opføres med samme materialevalg som i det tidligere elektricitetsværk (fig. 6). Udformningen af såvel bygningskroppe som vinduer og andre detaljer er dog friere, og resultatet fremstår både med egen identitet og harmonisk i relation til den gamle bygning.

Bygningen, der danner bagvæg i Bispegårdens gårdrum, er opført i sidste halvdel af 1980erne efter skitseforslag af arkitekten Karen Exner, arkitektfirmaet Kjær & Richter (fig. 8).

Her er gavlkvistkronet indgangsparti, muret gesims, refendfugning og opsprossede vinduer, ja selv kombinationen af rødstens murværk og hvidtede murværksdetaljer er traditionel. Men de tradi-

Fig. 8. Ribe Bispegård, tilbygning.

An extension to the palace of Ribes bishop.

tionelle detaljer er blevet bearbejdet og anvendt på en ny og arkitektonisk overbevisende måde, der tydeligt viser, at huset er en nyere tilføjelse: De ens, hvide og delvist refendfugede partier er blevet til fremspringende fladedekoration på rødstensmurværket og kobler sig til taggesimsen på en måde, der understreger denne anvendelse. Yderst til venstre foretages denne kobling af det frækt forhøjede vindue, og her har man også med godt resultat tilladt sig at ændre spatieringen af fagdelingen. Forbilledligt!

På hjørnet af Sortebrødregade og Vægtergade er de traditionelle arkitekturdetaljer anvendt på en mere gængs måde i huset fra 2000, tegnet af ejeren Torben Basse (fig. 9).

Her er gavlkvistmotivet gennemspillet for fuldt udtræk, og relationen mellem stueetagens vinduer og gavlkvistens er helt rigtig. Huset har trempel/styrtrum, men facaden klarer sig uden vandret etagebånd i kraft af den markerede sokkel.

Ribe Byferie fra 1994, der ligger uden for det gamle Ribe, er resultat af en konkurrence som blev vundet af tegnestuen Volden (fig. 10 og 11).

Fig. 9. Vægtergade 2.

Vægtergade 2.

Fig. 10. Ribe Byferie.

Ribe Byferie.

Fig. 11. Ribe Byferie.

Ribe Byferie.

Bebyggelsen relaterer sig til det gamle Ribe ved at være opført som rækker af gavlhuse og ved at inddrage vandet som et arkitektonisk element.

Selv om størstedelen af de bygninger, der blev opført efter den store bybrand i 1580, var gavlhuse, har ombygninger efterhånden sløret dette forhold, og man skal ind i gårdene langs Over-, Mellem- og Nederdammen – eller op i Domkirkens tårn – for at opfatte gavlusstrukturen. Ikke desto mindre forekommer det helt rigtigt at tage udgangspunkt i denne engang næsten enerådende struktur, som også bidrager til at give den nye bebyggelse karakter. Husene fremstår med murede ydervægge og teglhængte tage. Gavlene har forskelligt udformede glasarealer i gavlene, således at der opnås variation i facadeudtrykket, og bygningsdetaljerne er nutidige. Bebyggelsen varierer også i højde, den rummer små pladser og gennemskæres af smalle passager, og det er i det hele taget lykkedes at bygge sig til en række af de kvaliteter, man ellers søger i gamle byområder.

Det er det desværre ikke i byggeriet på Da-

Fig. 12. Bebyggelse i Nygade på Danielsens Tømmerhandels grund.

Buildings in Nygade on the site of Danielsens timberyard.

nielsens Tømmerhandels grund (fig. 12 og 13). I lokalplan 01.14 anføres det ganske vist, at ”Ribe Kommune har ved sagsbehandlingen ... lagt stor vægt på, at det nye byggeri bliver i overensstemmelse med den øvrige bebyggelse omkring grunden og i bykernen i øvrigt. Det gælder bl.a. placeringen med facade i vejskel, opdelingen i og bredden af facaden samt udformningen herunder højden og materialerne”. Alligevel må det konstateres, at stort set alt er gået galt:

Ganske vist er bebyggelsen på grundens tre sider opført i vejskel, men på den fjerde side – mod Albert Skeels Gade – mangler den helt, selv om karreerne i bykernen generelt fremstår lukkede. Det burde denne også have gjort, således at der kun var adgang til karreens indre via porte.

De største huse er for store. Toetages huse forekommer i forvejen i området, men det er ikke dem, der tegner billedet, og i den nye bebyggelse får de kæmpemæssige gavlkviste husene til at fremstå i næsten tre etager.

Facadeproportionerne er forkerte, idet bryst-

ningshøjden er for stor i forhold til vindueshullerne – som i stueetagen er for små – hvilket forværes af at bæltegesimsen synsmæssigt er dalet helt ned over dem.

Til sammenligning viser fig. 16 eksempler på facadeproportionering i gamle Ribehuse.

Fig. 13. Bebyggelse i Nygade på Danielsens Tømmerhandels grund, bagside.

The rear facade of buildings in Nygade on the site of Danielsens timberyard.

Fig. 14. Bebyggelse i Skovgade på Danielsens Tømmerhandels grund.

Buildings in Skovgade on the site of Danielsens timberyard.

Opdelingen af facaden er dels foretaget med brandkamme, dels med nogle mærkelige ”mellemrum” med sænkninger i tagfladerne – begge atypiske (fig. 14). I stedet kunne man have gjort som i Bispegade 13-21 (fig. 15), hvor fem bygherrer 1852-53 opførte hver sit hus men underordnede sig et fælles facadeudtryk. Senere har nogle af husene fået farve, således at de enkelte bygningsafsnit fremstår tydeligere.

På Danielsens Tømmerhandels grund kunne man også have markeret opdelingerne ved at give dem forskellige vinduesudformninger. I stedet har man givet etagerne hver sin helt forskellige vinduesudformning, hvilket forekommer meningsløst (fig. 12, 13 og 14). Vinduesudformningen afspejler desuden manglende kendskab til de mest elementære regler for vinduesudformning i en toetages bygning. Nogle af disse regler har jeg søgt at illustrere med eksempler i fig. 16. Se også fig. 15.

Opskalkningen, der får gavlkvistenes gesims til at slå et svaj for nedenunder, virker helt umotiveret med den valgte gesimsudformning. De galvaniserede altanstativer virker heller ikke overbevisende.

Fig. 15. Bispegade 13-21.

Bispegade 13-21.

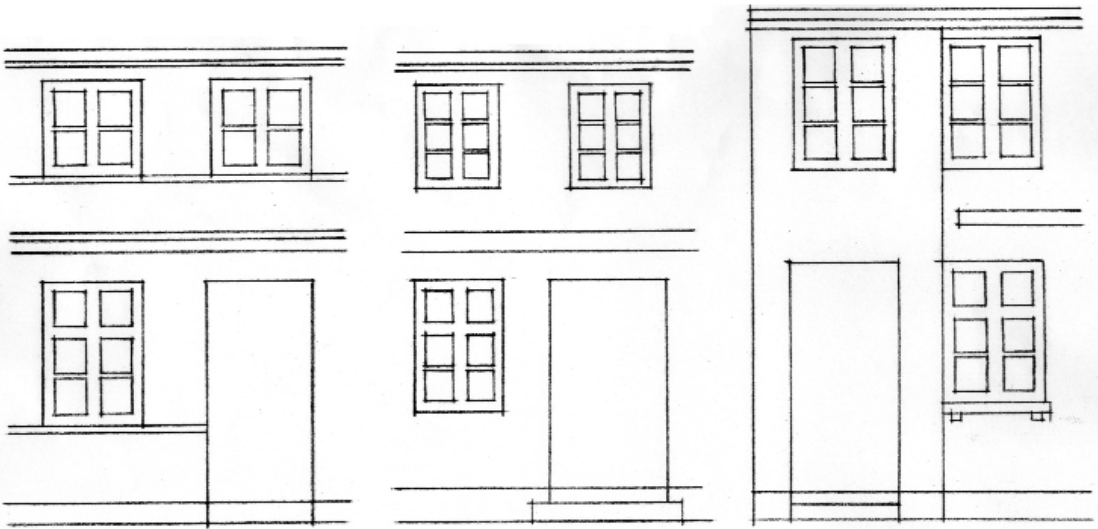

Fig. 16. Karakteristiske relationer mellem vinduer i under- og overetage i klassicistiske huse i Ribe.

T.v. i Grønnegade 12, hvis gavl er fra 1848, udgør overetagens vinduer ca. 2/3 af underetagens, idet overetagens rammer svarer til underetagens underrammer. Alle ruder er ens.

I midten, i Grønnegade 48, hvis gadeside er fra 1843, har underetagens vinduer tværpost og er større end overetagens vinduer. Ruderne er ikke ens, men har samme proportioner.

T.h. i Grønnegade 22 fra o. 1816 har underetagens vinduer tværpost og alle ruder er ens.

Bemærk i øvrigt, at underetagens brystning er højere end overetagens, og at afstanden fra underetagens vinduer til etagebåndet er større end afstanden fra overetagens vinduer til taggesimsen. SMS del.

Some relations between ground and first floor windows characteristic for classicistic houses in Ribe.

Den stort set samtidige bebyggelse på Slots-gades sydside (fig. 17 og 18) afløste ganske vist bakelitfabrikkens toetages bygninger, men burde have haft samme skala som småhusene på gadens modsatte side. Facadeproportioneringen er lykkedes bedre her, men hverken facadernes opsatser på de midterste huse eller de opdelende ”mellemlum” synes oplagte, og vinduesudformningen forekommer lige så tilfældig som på Danielsens Tømmerhandels grund.

Fig. 17. Bebyggelse i Slotsgade og Sct. Laurentii Gade.

Buildings in Slotsgade and Sct. Laurentii Gade.

Fig. 18. Bebyggelse i Slotsgade.

Buildings in Slotsgade.

Fig. 19. T.v. Fredericiagade i København med tilføjelser til begge ender af den gamle husrække.

Left. Fredericiagade in Copenhagen with secondary buildings on both ends of the old ones.

Fig. 20. T.h. Bebyggelse i Nyboder.

Right. Buildings in Nyboder, Copenhagen.

I Ribe har man generelt forsøgt at sikre nybygningers harmoniske indpasning i gadebilledet ved at forlange dem udført i overensstemmelse med den traditionelle byggeskik – undertiden på en næsten fundamentalistisk måde.

Umiddelbart er det da også forståeligt, at man vælger at satse på traditionelle detaljer og udformninger, fordi man så at sige har ”facitlisten” for øje og dermed et mere konkret grundlag for byggesagsbehandling end et så diskutabelt begreb som arkitektur.

Det forholder sig imidlertid sådan, at ”facitlisten” kun giver et godt resultat, hvis man kender de basale ”regnearter”. Det gør kun de færreste, og som det er fremgået, skæmmes nogle af de senere års byggerier derfor af ufordøjede eller forkert kombinerede bygningsdetaljer – og lever derfor ikke op til målsætningen.

Som arkitekt mener jeg, at man bør stile efter at opnå harmonisk indpasning af et nyt hus uden slavisk at reproducere tidligere tiders byggeskik – ja, at udfordringen simpelt hen består i **både** at opnå den ønskede, arkitektoniske helhedsvirkning **og** at forenkle eller nytolke traditionelle bygningsdetaljer, således at bygningen fremstår som en nyere tilføjelse til helheden.

I Ribe er det – som det er fremgået – langt fra alle nyere huse, der lever op til denne dobbelte for-

dring, og jeg synes derfor, at det er relevant at vise udenbys eksempler, der gør det. Alle københavnske.

Det ældste er Erik Møllers Tegnestues tilføjelser fra 1970erne til de gamle bygninger i Rosengadekvarteret, som tegnestuen restaurerede ved samme lejlighed (fig. 19). Her ses den ene side af Fredericiagade med tilføjelser i begge ender. Huskrop og materialevalg svarer til de gamle huses og sikrer den arkitektoniske helhedsvirkning, men tilføjelserne fremstår med egen etageinddeling og egne detaljer – herunder vinduesudformning.

Ib og Jørgen Rasmussens Nyboder-byggeri fra slutningen af 1970erne relaterer sig til den gamle, karakteristiske stok-bebyggelse (fig. 20), men fremstår også på overbevisende måde med egen identitet. Bygningerne har trempel og har dermed en rummelig tagetage, men klarer sig uden etagebånd, bl.a. på grund af den kraftige sokkel, der – som på Knud V. Engelhardts berømte Skagen-hus – er trukket helt op til stueetagens vinduer.

Ib og Jørgen Rasmussen har desuden tegnet huset på Vesterbrogade fra begyndelsen af 1990erne (fig. 21), hvor betonelementerne fremstår som en slags refendfugning, der spiller fint sammen med de flankerende, pudsede facader.

Glasdøre og vinduer har samme rudestørrelse, kvistene er af samme type som Quedens Gaards,

men med glas i siderne, og huset fremstår i kraft af materialet og nytolkningen af de traditionelle detaljer som et fortræffeligt, nutidigt element.

Undertiden præsenteres man for det synspunkt, at et dårligt projekt kan ”reddes” ved hjælp af mindre, facademæssige ændringer, men det er en undervurdering af opgaven – et dårligt projekt må kasseres og erstattes af et nyt med en bedre idé.

For nogle år siden skulle der bygges en ny kirke et sted i det midtjyske. Det projekt, der var udarbejdet af menighedsrådets arkitekt, blev imidlertid

kasseret af myndighederne, der gav arkitekten besked på at alliere sig med en mere kvalificeret kollega og komme med et nyt og bedre projekt. Det skete – og resulterede i et fortræffeligt kirkebyggeri. Man kunne ønske sig, at de ansvarlige myndigheder i Ribe havde forholdt sig lige så ansvarligt, således at man var sluppet for fejltagelserne og havde opnået alle de berigende eksempler på ”nyt i gammelt”, som Ribes kvaliteter og sårbarhed berettiger til.

SUMMARY

”New and old together” in Ribe. Examples of the possibilities utilized – and wasted

Infilling a vacant space in a streetscape or between buildings requires a skilled architect. A convincing result is not merely achieved by regenerating a copy of the existing buildings, but by relating the new building to the surroundings. It must be carried out in such a way, that it is perceived as a worthy addition and one with its own identity. Successful examples are shown – alongside some unsuccessful ones.

Steffen M. Søndergaard, arkitekt m.a.a.
Melvangvej 7, Askov
6600 Vejen
E-mail: ark.sms@c.dk

Fig. 21. Bygning på Vesterbrogade i København.

Building in Vesterbrogade, Copenhagen.

Sandfundamenternes kulturhistorie

Af Lars Chr. Bentsen

I Ribe er der gennem de sidste 15 år foretaget flere, store udgravninger af middelalderens klostre, der har sat fokus på en særlig type af fundamenter, som har vist sig at være udbredte i Ribe. I flere år troede man at de kun fandtes i Ribe, men selvom sandfundamenterne på ingen måde er almindelige på landsplan, har det vist sig at de også findes andre steder. Det spændende er, at de alle på den ene eller den anden måde kan sættes i forbindelse med Ribe. Meget tyder på at denne særlige type af fundamenter havde sit arnested i Ribe, og derfra i første halvdel af 1200-tallet er udbredt til andre steder i landet.

Fig. 1. Udsnit af Ribe med de omtalte lokaliteter. Grønnegade (1), Gråbrødrekloster (2), Sortebrødrekloster (3), Sct. Nicolaj Kloster (4), Domkirkens Kirkegårdsmur (5), Korsbrødregård (6) og Peder Dovns Slippe (7). Tegning: Claus Feveile (CF).

A partial view of Ribe with the following sites highlighted. Grønnegade (1), The Franciscan Friary (2), The Dominican Friary (3), St. Nicholas Benedictine nunnery (4), The graveyard wall surrounding the cathedral (5), Korsbrødregård (6) and Peder Dovns alleyway (7).

Ribe-fundamenterne

Byhus i Grønnegade

Første gang sandfundamenter blev påtruffet arkæologisk i Danmark var i Ribe. Det var oven i købet ved den udgravning, som af mange betragtes som startskuddet til den professionelle, danske byarkæologi, nemlig tidligere antikvar Mogens

Bencards udgravning af en brandtomt i Grønnegade i 1956 (fig. 2)¹. Udgravningen blev således både epokegørende og opsigtsvækkende på mange områder. Hans Stiesdal skrev i 1968 om det fine teglstenshus, som fundamenterne hørte til:

”... yet the walls had collapsed in many places because of failing substructions. The foundations

Fig. 2. Byhus i Grønnegade under udgravning. Under murværket ses de fine, vandrette sandlag, der udgør sandfundamentet. Foto: SJM.

Grønnegade, Ribe. Underneath the brickwork, the horizontal sand layers that comprise the sand foundations are clearly visible.

consisted of sand in a 1 m. deep foundation trench, and this would have been sufficient for the heavy brick walls if the trench had been dug through the black, malleable deposit to the original subsoil”, og afslutter sætningen noget lakonisk ...but it was not”².

I hjørnerne var sandfundamentet i Grønnegade forstærket med store sten, der lå i fundamentets fulde dybde. At sandet var lagt i lag er ikke beskrevet.

På trods af de udgravede sandfundamenters sjældenhed og særegenhed, blev de altså ikke genstand for megen opmærksomhed. Huset dateres til højmiddelalderen, formentlig til anden halvdel af 1200-tallet.

Gråbrødreklostret

I 1993 gravede Den antikvariske Samling for første gang på det område, der havde tilhørt byens gråbrødrekloster, det første i Danmark, grundlagt 1232³. Af selve klostret blev kirken, østfløjen og korsgangen berørt, og alle tre bygninger hvilede på fundamenter lavet af sand. Kirke (mere præcist kirkens kor) og dernæst østfløj er de vigtigste elementer i et middelalderligt kloster, og derfor antages det at begge dele er påbegyndt kort efter 1232⁴. Fundamenterne under kirke og kor er ca. 120-140 cm dybe og uden tydelige lagskifter i selve sandfundamentet (fig. 3). Som det senere bliver tydeligt adskiller fundamenterne under kor, kirke og østfløj sig fra de fundamenter, der senere

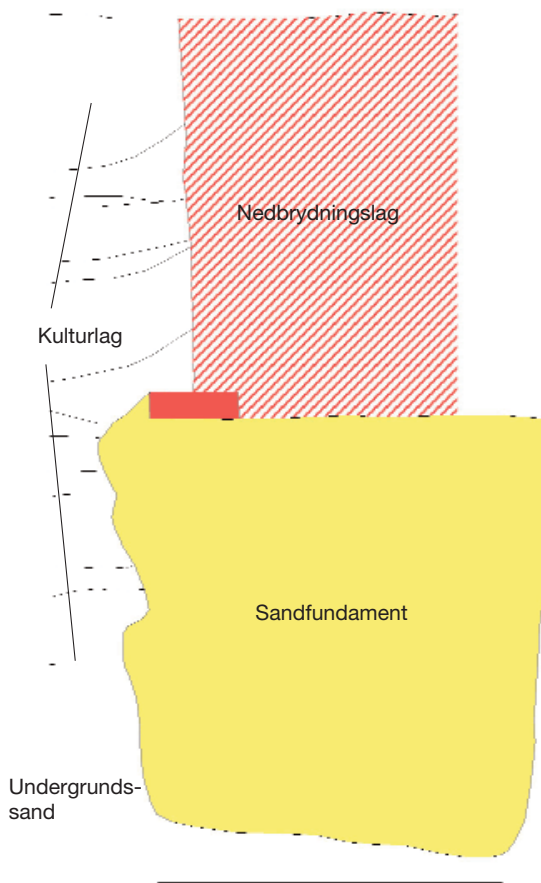

Fig. 3. Gråbrødreklostret. Profil gennem kirkens nordmur. Gult: sandfundament. Rødstribet: Rester af nedbrydning fra muren. Rødt: In situ liggende teglsten. J.nr. ASR 1015. Opmåling: Hans Skov.

The Franciscan Friary in Ribe. A section through the north wall of the church.

blev opført på gråbrødreklostrets store grund. Der er ikke noget usædvanligt i at gråbrødrene først opførte kirkens kor, og dernæst fortsatte på kirkens skib – det var almindelig praksis i middelalderens kirkebyggeri. I sandfundamenterne var det helt tydeligt, at korets fundamenter var ældre end skibets (fig. 4), noget som også observeres i de mere traditionelle kampestensfundamenter, men kun når iagttagelsesforholdene er særligt gode. Korsgangens fundamenter lignede kirkens.

Gråbrødrenes byggeaktivitet er efterfølgende blevet dokumenteret i flere udgravninger i 1996, 1999-2000 samt 2001⁵. Det viste sig at klostret,

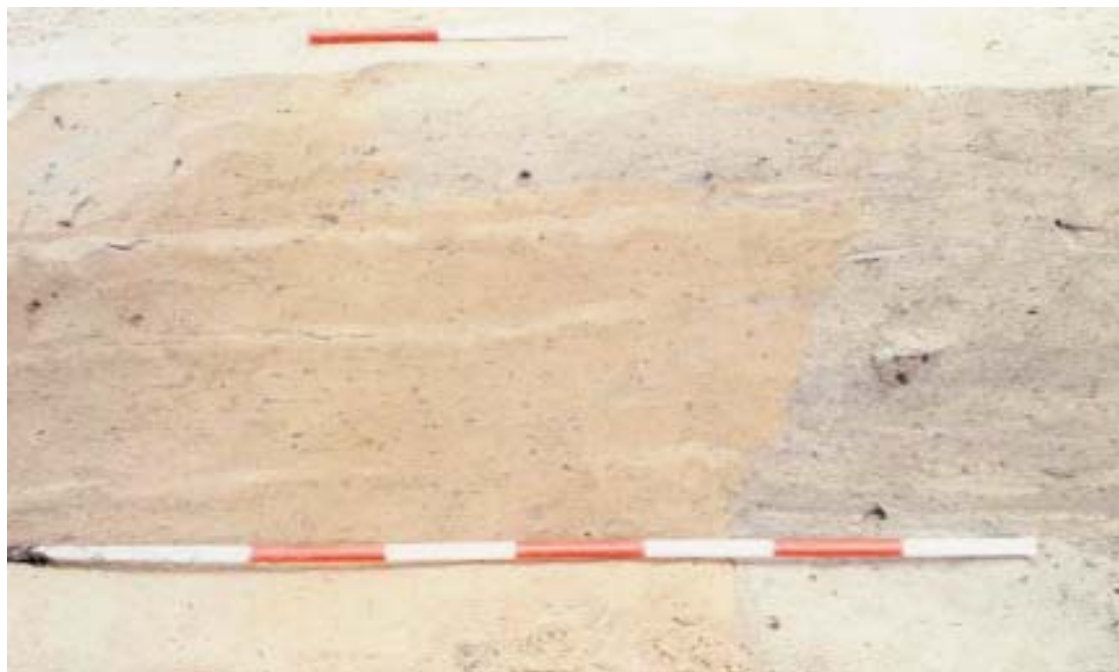

Fig. 4. Gråbrødreklostret. Stratigrafien i sandfunderne mellem kirkens og korets fundamenter. J. nr. ASR 1015. Foto: SJM.

The Franciscan Friary in Ribe. The stratigraphy of the sand foundations located between the foundations of the church and the chancel.

lige som gråbrødreklostret i Viborg, var et omfattende anlæg med to klostergårde, der lå i forlængelse af hinanden syd for kirken, der dannede nordfløj. Af bygningerne i den sydlige af de to gårde er det sydfløjen, der er bedst dokumenteret. Den østlige del er den ældste, og fundamenterne herunder var ganske imponerende. Bredden svingede fra 1,4-1,6 m for ydermurenes vedkommende, mens skillevæggens fundamenter var lidt smallere, omkring 1,2 m brede. Alle fundamenter var gravet til ren undergrund, således at også gruber ældre end klostret blev tømt. Fundamenternes dybde svinger derfor betragteligt idet nogle af de gennemgravede gruber var op mod 1,5 m dybe målt fra undergrunds niveau. Overfladeniveauet på byggetidspunktet lå ca. 1,3-1,6 m over undergrunds niveau, visse steder giver det næsten 3 m. dybe fundamenter. Grøfternes sider var næsten lodrette med en svag hældning udefter i toppen. Opfyldningen af grøfterne var et omhyggeligt arbejde – tynde 10-20 cm tykke lag af sand blev lagt ud, og hvert enkelt lag blev sandsynligvis komprimeret ved vanding. Bygningen er opført i

begyndelsen af 1300-tallet, og er tolket som herberg⁶.

Til sydfløjens vestgavl føjes i 1400-tallet endnu en bygning funderet på sand. Tilbygningens fundamenter var 1,2-1,6 m brede i toppen. Modsat den ældre bygning var sandet ikke lige så fint og homogent, og sandlagene var tykkere, ca. 20 cm. Der var således anvendt flere forskellige typer af sand, hvilket gjorde at de samme lagserier kunne observeres i hele fundamentet (fig. 5). Dermed kunne det sandsynliggøres, at ét sandlag ad gangen blev lagt ud i hele bygningens grundplan. Denne bygning er dateret til 1400-tallet⁷.

En anden væsentlig del af Ribes gråbrødrekloster er klostermuren, som også er blevet udgravet i flere omgange. Muren har formentlig omsluttet hele klostergrunden på ca. 7000 m², og var ligesom de fleste andre klosterbygninger opført på sandfunderne. Klostermursfundamentet var ca. 1 m bredt i toppen og 50 cm i bunden. Det var opbygget af ensartet, lyst sand i 25-30 cm tykke lag. Dybden af fundamentet varierer, men ligger omkring 1,7 m. Som ved herberget er fundamentet

Fig. 5. Gråbrødreklostret. Snit gennem 1400-tals bygningens sandfundamenter, hvor de forskellige sandlag er meget tydelige, og kunne følges gennem alle bygningens fundamenter. J. nr. ASR 1165. Foto: SJM.

The Franciscan Friary in Ribe. A section through the sand foundations of the 15th century building. These particular sand foundations were extremely well preserved and distinct and could be followed throughout the entire foundations of the buildings.

flere steder dybere, da gruber og andre nedgravninger i undergrunden er tømte, da man i 1300-tallet gravede fundamentsgrøften⁸. I toppen af flere af sandlagene blev der observeret tynde, diffuse striber af formuldet, organisk materiale. Hvis fundamenterne virkelig blev komprimeret ved vandning vil små mængder organisk materiale flyde ovenpå inden næste sandlag lægges ud, og beviset kan være her.

Byhus

Lige syd for gråbrødreklostrets klostermur lå et fint, lille byhus af teglsten på sandfundamenter⁹. Fundamenterne var ca. 1,4 m dybe, og fundamentsgrøften havde næsten lodrette sider, men var bredest i toppen (fig. 6). Sandet lå i fine lag af 12-

15 cm's tykkelse, og modsat f.eks. vestforlængelsen på klostrets sydføj, var det tydeligt at de fire fundamentsgrøfter var fyldt hver for sig. Der blev fundet spor af en forskalling langs fundamentets sider, sandsynligvis for at forhindre grøften i at skride sammen under arbejdet. Huset er dateret til anden halvdel af 1200-tallet¹⁰. Sporene af forskallingen giver et interessant indblik i hvordan sandfundamenterne blev bygget i middelalderen.

Sortebrødreklostret

Sortebrødreklostret i Ribe er stiftet i 1228, og er dermed nogle år ældre end gråbrødreklostret¹¹. Kirkens sydmur hviler på et fundament af sand. Der er sandsynligvis ikke tale om en egentlig fundamentsgrøft, men om en sløjfet voldgrav fyldt med sand¹².

Meget tyder dog på at østfløjen hviler på deciderede sandfundamenter. I 1982 blev en 2 m bred søgegrøft lagt tværs over østfløjen, og under de plyndrede mure kunne fundamenternes karakter iagttages¹³. Et enkelt rulskifte af tegl lå in situ, lagt i et lag af skælkalk, og herunder lå flere sandlag (fig. 7). I udgravningen blev registreret fire, men der blev ikke gravet til bunds. En boreprøve afslørede, at sandlagene strakte sig mindst 1 m længere ned. Da afgrænsningen for sandlagene ikke blev nået i søgegrøften foreslog udgraveren, at sandlagene kunne være et resultat af en omfattende byggemodning forud for klosterbyggeriet. Med det efterhånden grundige kendskab til sandfundamenter er en anden tolkning mere sandsynlig – nemlig at der er tale om sandfundamenter, der er så brede i toppen at de ganske enkelt er bredere end søgegrøften. Netop i området omkring Sortebrødreklostret er kulturlagene meget dybe. Tager man i betragtning at langt de fleste fundamentsgrøfter har skrå sider, er det ikke utænkeligt, at en grøft der er flere meter dyb kan blive mere end 2 m bred i toppen¹⁴. Den konstruktive detalje med teglsten i rulskifte som overgang mellem fundament og murværk stemmer også helt overens med observationerne på gråbrødreklostrets sandfundamenter, hvor den samme, konstruktive detalje ses alle steder med bevaret murværk¹⁵. I sandlagene blev fundet en flis af en teglsten samt keramik af Pingsdorf-agtig vare. Teglstenen understøtter en datering til efter 1200, og de arkitektoniske detal-

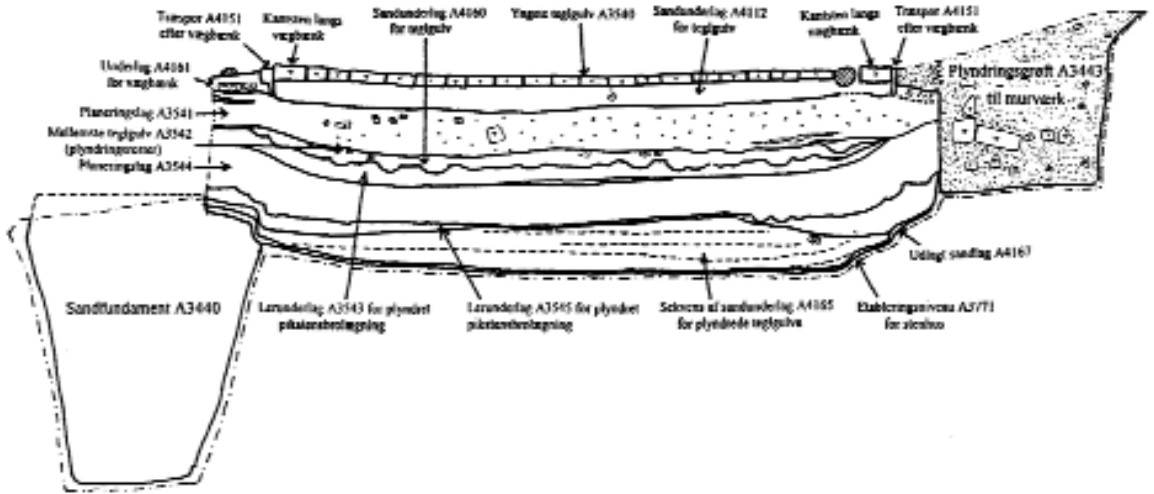

Fig. 6. Østprofil gennem hus A3456. Mod nord ses sandfundamentet. J.nr. ASR 11. Opmåling: Tim Grønnegaard.

A section through a house, with a sand foundation to the left.

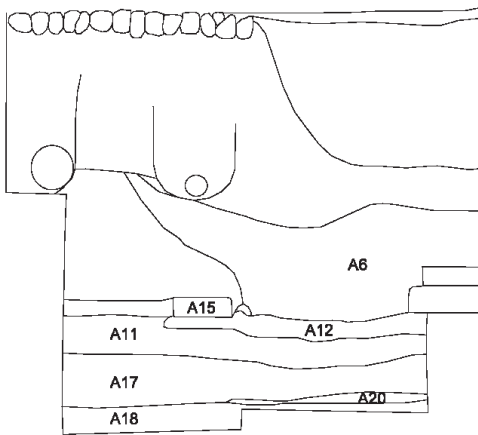

Fig. 7. Østmur i Ribe dominikanerklosters østfløj. Laget A6 er plyndringsgrøften over fundamentet. A15 er en teglsten liggende in situ; en del af det rulkifte, der findes som overgang til selve murværket på langt de fleste, ripensiske sandfundamenter. Umiddelbart under A15 ligger et lag af skælkalk (A12), og herunder følger sandlagene A11, A17, A20 og A18. Opmåling: Per Kristian Madsen. Rentegning: LCB.

The eastern wall of the Dominican Friary in Ribe. The layer marked as A6 is the robber trench above the foundation. A15 is a tile brick still lying in situ, part of what was once a rowlock course of bricks, which typically separate the underlying sand foundations. They function as a form of transition to the actual brick walls above in the majority of sand foundations in Ribe. Immediately under A15 lies a layer of slaked lime of cockleshells (A12) and underlying this the sand layers A11, A17, A20 and A18.

jer i den bevarede vestfacade dateres til 1240'erne¹⁶, hvilket passer fint med at sortebrødrenes bygmester kan være blevet inspireret af gråbrødrenes nye teknik.

Sct. Nicolaj Kloster

I 1991 foretog Den antikvariske Samling en forskningsgravning med sigte på at undersøge den store banke, der ligger i området lige øst for banegården¹⁷. Ved undersøgelsen kom man i kontakt med dele af Sct. Nicolaj Kloster. Et fundament bestående af rent, gult, næsten sterilt sand lagt i 12-15 cm tykke lag, der flere steder var adskilt af tynde muldstribes, blev dokumenteret (fig. 8). Striberne var tykket langs fundamentets sider og var knapt synlige på midten – det understøtter igen teorien om, at fundamentene er komprimeret ved vanding. Organisk materiale med mere er skyllet ned fra fundamentsgrøftens sider og aflejret på sandlagene. Fundamentet var gravet gennem alle ældre kulturlag, men topniveauet var ikke bevaret. Dog blev der fundet enkelte teglstumper i sandlagene og, mere interessant, et stykke rødbrændt, glaseret keramik af B1-type, som rammedateres til omkring 1250-1350¹⁸. Et tilsvarende, knapt så kraftigt fundament blev fundet på tværs af det beskrevne.

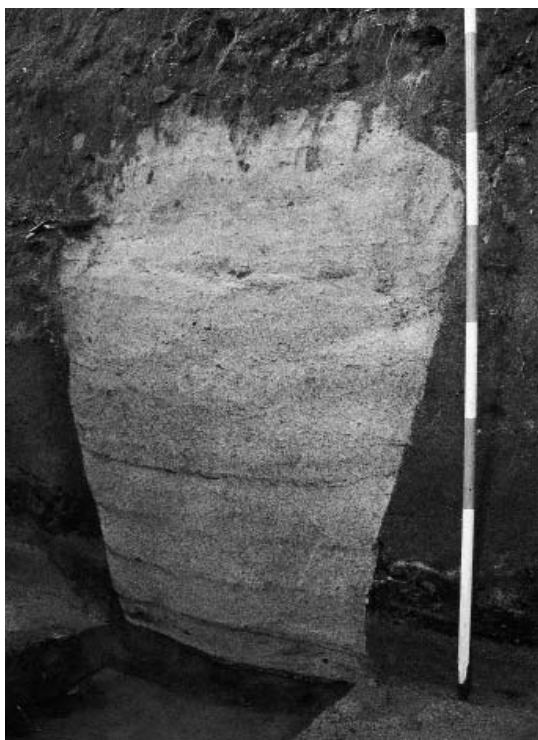

Fig. 8. Velbevaret sandfundament fra Sct. Nicolaj, Ribe. Bemærk de tynde striber af organisk materiale mellem sandlagene. I beretningen er de tolket som indicium på, at man komprimerede fundament ved vanding. J. nr. ASR 1000. Foto: SJM.

The well preserved sand foundations of St. Nicholas nunnery, Ribe. Note the thin stripes of organic material between the layers of sand. These were interpreted in the site rapport as evidence of the compression of the sand foundations by watering.

Domkirkens kirkegårdsмур

I 1983-1985 blev kloakkerne udskiftet i et par af Ribes centrale gader, og i den forbindelse blev der foretaget udgravninger omkring domkirken¹⁹. Her lykkedes det at påvise rester af kirkegårdsмурen.

”Under muren er der ikke noget fundament. Muren er de fleste steder sat på lyst sand, som er lagt i en gravet grøft. Enkelte steder er der også lagt teglbrokker eller brændt ler i grøften”²⁰.

Således beskriver udgraveren et fint og velbevaret sandfundament, selvom han, givetvis ud fra manglen på sten, ikke tolker det som et egentligt fundament. Også her findes det karakteristiske ruls-kifte som overgang fra fundament til murværk. Det beskrives ikke om sandet ligger i lag, som de fleste andre steder, ligesom fundamentet heller ikke blev undersøgt i fuld dybde. Fundamentet var gravet gennem kulturlag fra 1200-tallet, så ældre end det kan det ikke være. Udgraveren tager dog forbehold for at yngre kulturlag kan være gravet væk²¹.

Korsbrødregård

I 1987 foretog Den antikvariske Samling en større fladegravning ved den nuværende bispegård i den vestlige del af Ribe²². Her blev registreret vestenden af en 8 m bred teglstensbygning opført på sandfundamenter. Sandfundamenterne adskiller sig ikke væsentligt fra de andre – grøfter fyldt med fint, rent sand i tynde lag (fig. 9). Der var ikke

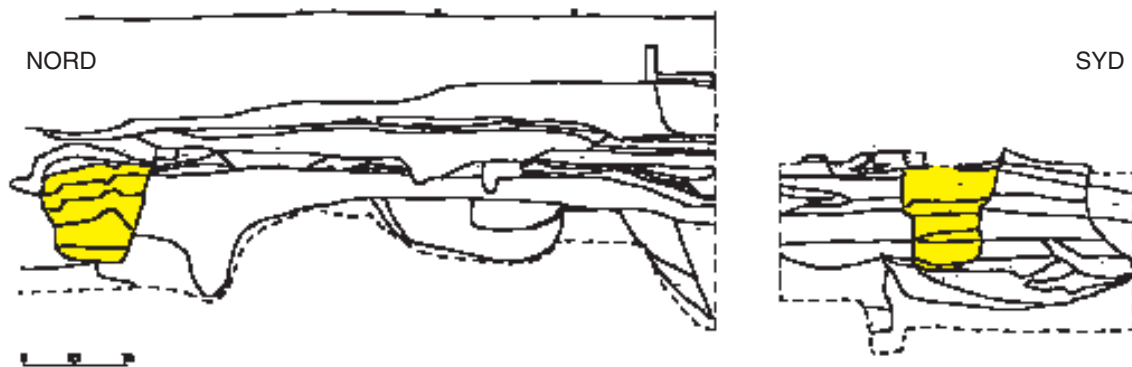

Fig. 9. Profilopmålinger fra udgravning ved Korsbrødregård, Ribe. Sandfundamenterne ses tydeligt i begge profiler (markeret med gult). J. nr. ASR 565. Efter Madsen 1999, s. 96.

Section surveys from the excavation of Korsbrødregård in Ribe. The sand foundations can be clearly seen in both sections (yellow).

Fig. 10. Sandfundament udgravet i Peder Dovns slippe. Den nederste, vandrette målepind ligger på sandfundamentet under muren. Lige til højre for spidsen af den lodrette målepind anes rulskeftet af teglsten, som er så karakteristisk for sandfundamentene. J. nr. ASR 1219. Foto: SJM.

Sand foundations excavated in Peder Dovns alleyway. The lower horizontally placed meter stick lies on the sand foundation under the wall. The rowlock course of brick, which are so characteristic for these sand foundations can be seen just to the right of the point of the vertically placed meter stick.

rester af murværk bevaret – kun nogle få teglstensbrokker i toppen af fundamentet vidner om bygningen²³. En interessant detalje kunne dokumenteres i en af de tømte grøfter. Sandfundamentene var langs siderne støttet af en pakning af klægtørnv, som må være udlagt skiftevis samtidig med sandlagene. Denne teknik har ikke kunnet observeres andre steder²⁴. Sandfundamentene dateres til 1300-årene²⁵, og bygningen de har båret har formentlig været en del af byens Johaniterkloster²⁶.

Mur og fundament i Peder Dovns Slippe

I Peder Dovns Slippe blev kloakkerne udskiftet i 1997²⁷, og det gav anledning til arkæologiske undersøgelser. Blandt meget andet blev et længere forløb af en munkestensmur undersøgt. Muren hvilede på sandfundamenter, der dog ikke blev

Fig. 11. Fundament fra gråbrødreklostret i Horsens. Under teglbrokker ses de sparsomme rester af sandfundamentet for østfløjens østmur. Foto: Hans Krongaard Kristensen.

Foundations of the Franciscan Friary in Horsens. The sparse remains of the sand foundations of the eastern ranges east wall can be seen under the brick rubble.

undersøgt til bunds (fig. 10). Fundamentet synes at være opbygget i lag og være mindst 1,3-1,4 m bredt. Dybden er ikke fastslået. Fundamentet kan ikke dateres sikkert, men på baggrund af keramikfund fra lag yngre end murværket foreslås en datering til 1300-årene²⁸.

Med muren og sandfundamentet i Peder Dovns Slippe forlader vi Ribe for en stund og kigger nærmere på sandfundamenter i Horsens, Løgum Kloster og bispeborgen Brink i Ballum.

Horsens Gråbrødrekloster

I 1999-2001 foretog Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi, Aarhus Universitet udgravninger på gråbrødreklostret i Horsens²⁹. Klosteret er grundlagt i 1261 eller kort der efter³⁰. Klosteromtten blev efter Reformationen anvendt til kirkegård, hvilket har betydet at resterne af klosteret var ganske nedbrudte. I felterne nærmest kirken kunne det dog med sikkerhed konstateres, at klostrets østfløj var opført på sandfundamenter, som ikke kan beskrives nærmere, da kun de nederste 10-15 cm var bevaret (fig. 11).

Længere sydpå blev observeret den interessante detalje, at fundamentet var opbygget sideløbende

Fig. 12. Opbygning af sandfundament fra gråbrødreklostret i Horsens. De tynde sandlag i den mørke kulturjord viser, at man har opbygget fundamentet samtidig med at terrænet er blevet hævet. Situationen ligner meget den, der er dokumenteret ved Korsbrødregård. Foto: Hans Krongaard Kristensen.

The composition of the sand foundations from the Franciscan Friary in Horsens. The thin sand layers visible in the dark cultural deposits show, that the construction of the foundations took place simultaneously with the regulation and elevation of the surrounding terrain. It has been observed that this particular situation bears a distinct resemblance to the conditions observed at the Korsbrødregård site.

med en samtidig terrænhævning (fig. 12). Klostret ligger på en sydvendt skråning, der har nødvendiggjort en udjævning af terrænet. Den samme topografi har gjort at fundamenternes dybde vokser, jo længere syd på man kommer i anlægget.

Også klostrets sydfløj var funderet på sandfundamenter – dog ikke af rent sand. De er dokumenteret i to faser, og den ældste, vestlige del stod på et blandingsfundament, som regnet nedefra bestod af sand, teglsmuld, sand, store kampesten, sand, teglsmuld og sand. En senere forlængelse af sydfløjen mod øst står på en sandfundament af groft sand med tydelige, ca. 15 cm tykke lag (fig. 13). Over sandet lå et lag perlegrus, hvori var lagt store, flade kampesten. I et tyndt lag sand lå et rulskifte, der dannede overgangen til murværket³¹. Sydfløjens ældste fase dateres af en Christoffer I-mønt fundet i fundamentet. Mønten anses at have haft kort omløbstid, og daterer altså fundamentet til efter 1252, og ret sikkert synes det at østfløjen er planlagt og opført samtidig med kirken³².

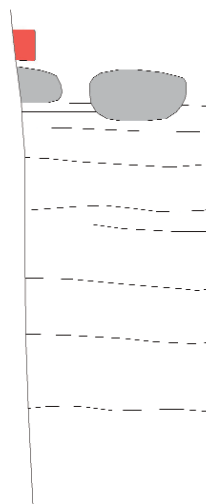

Fig. 13. Snit i sandfundamentet under sydfløjen på gråbrødreklostret i Horsens. Øverst ses de store, flade sten og herunder det tynde lag perlegrus. Herunder sandlag. Opmåling og renetegning: LCB/CF.

A section drawing through the sand foundation under the south range of the Franciscan Friary in Horsens. At the top, large flat stones and under these a thin layer of gravel. Under this gravel the layers are built up in the same manner as described opposite.

Løgum Kloster

Omkring 1170 grundlagde biskop Radulf af Ribe et cistercienserkloster i Seem syd for Ribe, men klostret flyttede allerede omkring 1173 til Løgum. Den store klosterkirke i Løgum blev først påbegyndt et halvt århundrede senere, omkring 1225, og menes ikke at have stået færdig før omkring 1335³³.

I 1975-76 gravede den daværende Fortidsmindeforvaltning flere prøvehuller langs kirkens søndre sideskib som følge af nybyggeri på stedet³⁴. I alle prøvehuller kunne det konstateres, at i hvert fald dele af kirken hviler på sandfundamenter. Godt nok blev fylden i fundamentsgrøfterne af udgraveren tolket som formuldede tørv, men med den viden vi har i dag, synes det oplagt at der er tale om utvetydige sandfundamenter. Sandet ligger i tydelige lag, og flere steder ses endog muldstriber i fundamenterne tilsvarende dem fra f.eks. Sct. Nikolaj Kloster i Ribe.

Et prøvehul viste sig at være umådeligt heldigt placeret, og viste de fine observationsforhold, der

Fig. 14. Her ses den tydelige stratigrafi mellem de to fundamenter under Løgum Kloster kirkes søndre sideskib. Så tydelige stratigrafiske observationer kan kun i yderst sjældne tilfælde gøres i traditionelle stenfundamenter. Efter Sterum 1977.

The precise stratigraphy can be clearly seen here between the two foundations under the southern aisle of the monastery church at Løgum. Such clear cut stratigraphical observations are only rarely seen in traditional stone foundations.

kan være til stede i sandfundamenter. I fundamentet kunne ses et tydeligt, lodret fyldskifte, som viser at den vestlige del af sandfundamentet er stratigrafisk yngre end den østlige (fig. 14). Den præcise placering af dette prøvehul er forfatteren ukendt, men det ligger ca. 2 m vest for en markant fortanding i højkirkens mure, der er opstået som følge af et længerevarende byggestop. Byggestopet synes altså nøje planlagt idet fundamentsgrøfterne sandsynligvis ikke har været gravet længere før byggeriet skulle fortsætte. En udgravning i 1986 viste, at der i fundamentet under det nordlige sideskibs nordmur spores et tilsvarende byggestop³⁵.

Store dele af søndre sideskib, hvis ikke hele bygningsafsnittet, hviler altså på sandfundamenter. Om forholdene længere mod øst i byggeriet vides kun meget lidt. Nationalmuseets arkitekt C. M. Smidt har undersøgt fundamenterne ved det sydøstlige kapel. Hans ærinde med denne undersøgelse var at konstatere fravær af tegl i fundamenterne, hvilket for ham indikerer at byggeriet er

startet her³⁶. Smidt bemærker ikke at fundamentet skulle være af sand, og dermed antages det, at fundamentet er et traditionelt kampestensfundament. At C. M. Smidt, som var tidens store kender og udforsker af middelalderarkitektur, ville undlade at bemærke noget så særligt som et sandfundament synes usandsynligt. Meget tyder altså på, at man et eller andet sted mellem det sydøstlige kapel og søndre sideskibs sydmur er gået fra at benytte kampesten i fundamenterne til at bruge sand i stedet. Søndre sideskib dateres til tiden omkring 1250-60³⁷.

I 1990 foretog Haderslev Museum en udgravning, der gik tværs over den nedrevne, sydlige del af østfløjen³⁸. Østmuren hviler på et fundament, som er ca. 1,2 m dybt. Umiddelbart under muren ligger et tyndt sandlag ovenpå et lag af hovedstore kampesten. Kampestenene ligger i et ca. 20 cm tykt lag af ituslåede teglbrokker. Under teglbrokkerne lå et tyndt brandlag, der ikke er tolket. Under det hele ligger, hvad vi efterhånden tør kalde et almindeligt sandfundament i vandrette lag (fig. 15)³⁹.

Udgravninger i 1913 frilagde fundamenter af de nedbrudte dele af østfløjen, og de beskrives som kampestensfundamenter⁴⁰. Med ovenstående in mente er der åbent for muligheden af en fejltolkning – at man i 1913 har gravet ned til det øverste skifte af kampesten, og ikke længere, og dermed ikke set sandlagene nedenunder. Der er også den mulighed, at den nordlige del faktisk hviler på et kampestensfundament, som er ældre end den sydlige dels sandfundamenter. I Holme, Vitskøl og Tvis Kloster tyder meget på, at den sydlige del af østfløjene netop er yngre end den nordlige del. Østfløjen menes at stamme fra tiden omkring 1250⁴¹.

Brink

Ikke langt fra Løgum Kloster lå Ribebispens borg, Brink. Borgen er velkendt fra de skriftlige kilder, hvor den kan følges tilbage til 1379. Fra 1388-89 findes et detaljeret regnskab fra borgen – her fortælles om bemanding, lønninger, beboere, kost og meget mere⁴². Gennem fire udgravningskampagner foretaget af Haderslev Museum, er påvist rester af mindst to bygninger (fig. 16).

Begge bygninger er funderet på sand i ca. 40 cm

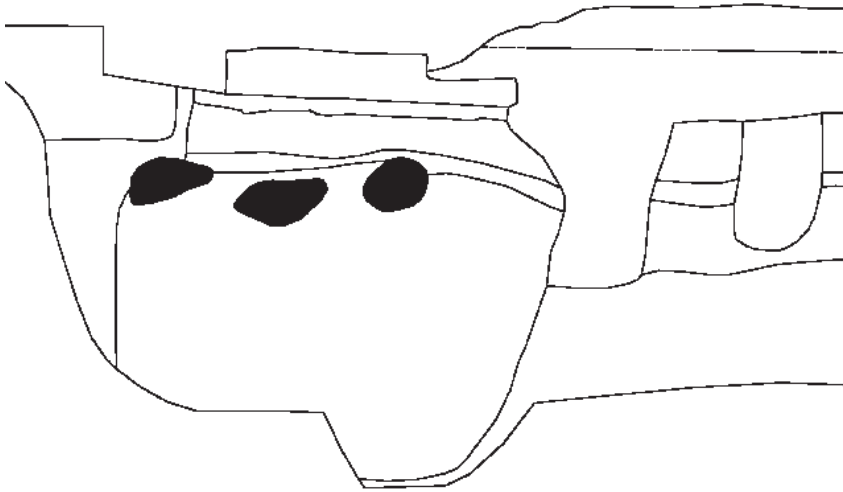

Fig. 15. Snit gennem østmuren i Løgumklosters østfløj. Under laget af kampesten ses sandfundamentet. Opmåling og rentegning: Tenna R. Kristensen/CF.

A section through the east wall of the eastern range of the Løgum Monastery.

Fig. 16. Plan over de udgravede dele af bispeborgen Brink. De orange og gule fundamenter er alle sandfundamenter. Efter Kristensen 2004.

A plan of the excavated parts of the bishop's castle at Brink. The orange and yellow foundations are all sand foundations.

Fig. 17. Brink bispeborg. Et af de lave sandfundamenter under sydmuren i den orange bygning. Fundamenterne er ikke dybere, da der ikke er længere til undergrunden. Efter Kristensen 2004.

Brink bishop's castle. One of the shallow sand foundations under the southern wall in the orange building. It was not necessary to dig these foundations deeper, as there was no great depth down to the subsoil.

dybe og 1,5 m brede grøfter (fig. 17). Der var ingen tydelig lagdeling at spore i fundamenterne. Øverst i sandet lå, ligesom i Løgum Klosters østfløj, et lag af teglbrokker⁴³. Borgens datering hviler selvfølgelig dels på det bevarede regnskab, mens skriftlige kilder dog også viser at bispestolen i Ribe havde omfattende besiddelser i Ballum sogn. Ved udgravningen er der fundet en del rødbrændte, blyglaserede kandeskår, som sammen med sandfundamenterne *kan* understøtte en datering til anden halvdel af 1200-tallet.

Afslutning

Som det ses af ovenstående gennemgang er sandfundamenter langt fra nogen sjældenhed længere. Som det så ofte er tilfældet i arkæologien viser det sig, at når først hvad man troede var sjældent, og måske unikt, er erkendt og beskrevet, så dukker der pludselig meget mere af samme skuffe op.

Gennemgangen af de forskellige fundamenter tjener til at vise, at der trods alt er variationer indenfor sandfundamenter – variationer, som ikke kan forklares med sikkerhed.

Sandfundamenterne i gråbrødrekirken i Ribe er med stor sandsynlighed de ældste inden for landets grænser. Det er naturligt, at de breder sig til de andre dele af klostret, og at fundamenterne findes under de to byhuse, muren i Peder Dovns Slippe, Korsbrødregård og Sortebrødreklostret, lader sig nemt forklare. Bygmestrene har med stor sandsynlighed set teknikken på gråbrødreklostret, måske har de endda arbejdet der. Fundamenterne under gråbrødrekirken er lidt anderledes end de øvrige sandfundamenter i Ribe. Dels er de ikke helt så dybe, og dels udviser de ikke den karakteristiske lagdeling. Dybden skal ses som følge af, at bygmestrene i middelalderen kendte til betydningen af at grave til den faste undergrund,

og fundamentene under gråbrødrekirken behøvede ikke være dybere for at nå fast bund. Betydningen af at nå fast bund kommer til fuldt udtryk i gråbrødreklostrets sydfløj, hvor bygmesteren har tømt alle de ældre nedgravninger, således at fundamentet over hele strækningen hviler på fast bund. Fraværet af den lagdeling, som stort set alle andre sandfundamenter i Ribe udviser, og at lagdeling i de yngre sandfundamenter begynder at optræde, kan ses som et resultat af en udvikling, hvor man begynder at vande fundamentene for at opnå en højere komprimering af sandet og dermed bedre bæreevne – måske også en naturlig udvikling, idet behovet for langt dybere fundamenter opstår.

Sandfundamenterne under østfløjen på Ribes sortebrødrekloster er ikke sikkert identificeret, men det kan ikke undre, hvis de optræder her også. Sand er der nok af i Sydvestjyllands undergrund, mens der er knaphed på sten. Det har gjort sandfundamenterne attraktive at anvende på alle byggerier i Sydvestjylland, og bygmestrene har selvfølgelig set teknikken i anvendelse på gråbrødreklostret få hundrede meter væk.

I 1200-tallet er der også anvendt sandfundamenter i Løgum Kloster, både under kirken og under østfløjen, og også her er forbindelsen til de ripensiske fundamenter tydelig. Klosteret grundlægges af Ribe-bispen, og den fysiske afstand til Ribe er ikke stor, måske en dagsrejse. Det er let at forestille sig, at bygmesteren i Løgum har hørt om den nye teknik fra Ribe, måske fra bispen selv eller en munk, og er rejst til Ribe for at lære den.

Det samme gør sig gældende for borgen Brink – her er forbindelsen til Ribe også helt oplagt, idet Brink tilhører Ribe-bispen.

At sandfundamenter også findes under klosterkirken i Horsens, hvor der bestemt ikke er mangel på velegnede kampesten i området, er blot med til at understrege forbindelsen til det trods alt fjernt liggende Ribe. Bygmesteren i Horsens var fortrolig med teknikken, og det er oplagt at han kendte den fra Ribe, enten via selvsyn eller måske fra en kyndig munk, der er rejst til Horsens.

Fundamenterne i Løgums østfløj, sydfløjen i Horsens og Grønnegadehuset viser en udstrakt brug af sten. Stenene bruges ikke på helt samme måde, men indslaget af sten kan være et ønske fra

bygmesteren om at forstærke fundamentet. Om stenen virkelig har haft en forstærkende, eller anden konstruktiv, effekt er dog usikkert.

For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at der på franciskanerklostret i Flensborg også er udgravet sandfundamenter, og fundamenter med helt samme opbygning som under sydfløjens i Horsens og østfløjen i Løgum. At de ikke er nærmere beskrevet her skyldes at der helt mangler en datering af den udgravede mur. Ydermere kan den ikke funktionsbestemmes – den foreslås som værende kirkens sydmur, men det giver store problemer, da den forstyrrer en række grave, der opfattes som middelalderlige. Min fornemmelse er, at muren på sandfundament er fra et helt andet bygningsafsnit, som nok skal dateres til senmiddelalderen⁴⁴.

Afsluttende er påstanden, at teknikken med at bygge på fundamenter af sand har sit danske arnested i gråbrødreklostret i Ribe, og at den herfra er bredt ud til de andre byggerier, dels i Sydvestjylland, hvor koncentrationen trods alt er størst (endnu), men også til Østjylland. Påstanden understreges ydermere af, at der ved manuskriptets afslutning netop er fundet og udgravet to sandfundamenter på gråbrødreklostret i Viborg. Hvad man i begyndelsen troede var en sjælden og særegen byggeteknik, har altså vist sig at være mere udbredt. Og mest interessant er det, at alle udgravede sandfundamenter kan, mere eller mindre direkte, sættes i forbindelse til gråbrødreklostret i Ribe. Teknikken er med al sandsynlighed ikke opstået eller opfundet i Danmark, men kommer formentlig hertil syd fra, og meget tyder på, at den er kommet fra de gamle, frisiske områder.

Noter

1. J. nr. ASR 52/64.
2. Citat: Stiesdal 1968, s. 157.
3. Udgravningen har j. nr. ASR 1015. Jakob Kieffer-Olsen takkes for venlig tilladelse til at bruge resultatet fra beretning samt opmålinger.
4. Jantzen m.fl.1993, s. 31-32.
5. ASR 1165, ASR 11 samt ASR 1727.
6. Andersen 2003, s. 33; Søvsvø 2000 s. 28-30.
7. Andersen 2003, s. 36; Søvsvø 2000 s. 48-49.
8. Andersen 2003, s. 31.

9. Huset har anlægs-nr. A 3456/ASR 11.
10. Grønnegaard 2000, s. 26-27.
11. Græbe 1978, s. 14.
12. C.M. Smidts notesbog nr. 65 s.78.
13. ASR 246 – beretning v. Per Kristian Madsen.
14. Forfatteren har præsenteret denne tolkning for Per Kristian Madsen, der er enig i muligheden af nytolkningen. Ydermere er den oprindelige sydfløjs østlige afslutning i Horsens funderet på et 1,8 m bredt sandfundament, så en bredde på 2 m synes ikke umulig.
15. Se Jantzen m.fl. 1993, s. 27, fig. 3: På grundplanen ses rulskiftet af teglsten på indersiden af korets sydmur.
16. Græbe 1978, s. 51.
17. ASR 1000.
18. Feveile 2006, bd. 1.2 s. 273.
19. ASR 367 1983.
20. Petersen 1985, s. 100-101.
21. Petersen 1985, s. 101-102.
22. ASR 565.
23. Madsen 1999, s. 96-97.
24. Madsen 1999, s. 97.
25. Fundamenterne anlægges i udgravningens fase 4, som er møntdateret til 1300-årene. Se Madsen 1999, s. 102.
26. Madsen 1999, s. 90.
27. ASR 1219.
28. Skov og Feveile 1998, s. 45-48.
29. Udgravningerne har j. nr. HOM 1272. Jeg skylder Hans Krongaard Kristensen stor tak for tilladelse til at bruge resultaterne fra udgravningen, opmålinger samt dele af et upubliceret manuskript.
30. Kristensen 2003, s. 31.
31. Kristensen, upubl. manuskript.
32. Kristensen 2003, s. 34-35.
33. Danmarks Kirker 1957 s. 1052.
34. Undersøgelsen har j. nr. F 54/44.
35. Undersøgelsen har j. nr. HAM 1547.
36. Smidt 1931, s. 29-30.
37. Danmarks Kirker 1957, s. 1064.
38. Undersøgelsen har j. nr. HAM 2439.
39. Kristensen 1990, s. 7
40. Lorenzen 1941, s. 83.
41. Lorenzen 1941, s. 88.
42. Regnskabet er publiceret og behandlet i Poulsen og Pedersen 1993.

Litteratur

- Andersen, Lis: Ribe Gråbrødrekloster – det sidste kapitel. *Mark og Montre* 2003, s. 23-40.
- Feveile, Claus: *Ribe Studier*. Det Ældste Ribe. Udgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000, bd. 1.2. 2006.
- Jantzen, Connie, Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen: De små brødres hus i Ribe. *Mark og Montre* 1994, s. 26-36.
- Kristensen, Hans Krongaard: Tiggerklostrenes bygninger i Horsens, Vejle og Kolding. *Vejle Amts Årbog* 2003, s. 30-42.
- Kristensen, Tenna R.: Bispens Borg Brink i Ballum. *Sønderjysk Månedsskrift* nr. 5/6 2004, side 123-129.
- Lorenzen, Vilhelm: *De Danske Klosters Bygningshistorie*. Bd XI – De Danske Cistercienserklosters Bygningshistorie. 1941.
- Madsen, Per Kristian (red.): *Middelalderkeramik fra Ribe. Byarkæologiske undersøgelser 1980-1987*. 1999.
- Petersen, Jens Erik: To somre i Ribes kloakker. Arkæologiske undersøgelser under et anlægsarbejde. *Mark og Montre* 1985, s. 99-108.
- Poulsen, B. og Pedersen, F.S.: Regnskabet for Ribebispens gård Brink 1388-89. *Danske Magasin*, ottende række, sjette bind tredje hæfte, 1993.
- Smidt, C.M.: *Løgum Kloster*. 1931.
- Skov, Hans og Claus Feveile: Arkæologiske undersøgelser i Peder Dovns Slippe, Vægtergade og på von Støckens Plads. *By, marsk og geest* 10, 1998.
- Sterum, Niels: Ikke på klippe og ikke på sand, men på tørv – tørvefundamenter under cistercienserkirken I Løgum. *Antikvariske Studier* 1977, s. 197-202.
- Stiesdal, Hans: An excavation in the town of Ribe, Denmark. A preliminary report. *Rotterdam Papers* 1968, s. 155-160.
- Witte, Frauke: Archäologie in Flensburg. Ausgrabungen am Franziskanerkloster. Flensburg/Haderslev 2003.

Upubliceret materiale

- Grønnegaard, Tim: Delberetning for ASR 11 felt 4 (upubliceret).
- Kristensen, Tenna R.: Beretning for undersøgelsen

HAM 2439. Tenna R. Kristensen takkes for tilladelse til at bruge resultaterne, samt megen hjælp i samme forbindelse.

Kristensen, Tenna R.: Beretning for undersøgelsen HAM 2435 – Brink Møllegård. 2003.

Madsen, Per Kristian: ASR 246 – upubliceret beretning. Dateret Ribe, 1982.

Smidt, C.M.: To notesbøger: Nr. 65 - Ribe No. 1; nr. 66 – "Ribe No. 2", i Antikvarisk Topografisk Arkiv, Nationalmuseet, København.

Søvsø, Morten: ASR 11, delberetning for felt 3 (upubliceret).

SUMMARY

The cultural history of sand foundations

A particular form of foundation works comprised entirely of pure sand, were first excavated in Ribe during the mid 1950's. This was under the excavation of the Grønnegade site in Ribe, which is seen by many as the first true town archaeological investigation. These foundations were not afforded any particular attention at the time, despite the fact that they in all probability had never previously been identified in Denmark. Later on from 1987 and onwards a large number of sand foundations have since been excavated at various sites in Ribe – Korsbrødregård, the Bakelitfabrikken (The Knights Hospitaller monastery), The Franciscan Friary, Peder Dovns alleyway, The Cathedral graveyard wall, The Dominican Friary, St. Nicolas nunnery and a townhouse south of the Franciscan Friary. It seems that the use of sand foundations spread to other parts of Denmark already during the first half of the 13th century. Sand foundations have also been recognized at Løgum Kloster, Horsens Franciscan Friary, The bishop's castle at Brink and just lately during the writing of this article at the Franciscan Friary of Viborg. The sand foundations under the Franciscan church in Ribe are as yet the oldest, securely dated sand foundations known in Denmark and their use evidently seems to have spread not just from Ribe, but from the Franciscans building activity itself to the rest of the town and furthermore to the rest of the country.

Lars Chr. Bentsen, middelalderarkæolog
Museet for Varde By og Omegn
Lundvej 4, 6800 Varde
E-mail: Ark2@vardemuseum.dk

Mere fra magasinets gemmer

Af Mette Højmark Søvsø

Alt hvad der er indkommet til Den antikvariske Samling fra 1855 indtil 1940 er nu på plads i Sydvestjyske Museers nye magasin. Under indflytningsprocessen kommer mange spændende genstande for dagens lys. Tre af dem skal omtales i det følgende. Det drejer sig om en menneskefigur af pibeler fra 1700-tallet, en udskåret form til småkager ligeledes fra nyere tid, samt en rude hvori Ribes berømte bysbarn, Jacob A. Riis, har forevigt sin ulykkelige kærlighed til Elisabeth Giørtz.

Pibellersstatuetter

Fra de gamle magasiners allerinderste, mørke dyb dukkede en usædvanlig genstand op. Det var et fragment af en lille menneskefigur af pibeler (fig. 1)¹. Figuren er registreret i 1964, og blev beskrevet således i museets protokol:

"Fragment af menneskefigur. Pibeler. Mål: højde 4,8 cm. største bredde 3,4 cm. st. tykkelse 1,3 cm.

Støbt i form. Rester af støberande langs siderne. Forestiller stående kvindelig figur, hovedet og benene afbrækket og mangler. Armene bøjet ind foran brystet, hænderne holder om buket af blomster og frugter. Stilkene sammenbundet med sløjfe, hvis nedhængende snore ses under rester af bemaling. Under bugen den foldede kant af lændeklæde. Ryggen tilsyneladende nøgen. Herpå korsformet figur som ligner indstøbte rester af tynd snor."

Om fundomstændighederne ved vi ikke andet end at figuren er "fundet for mange år siden i Ribe Å".

Da figuren indkom i 1960'erne var man på museet i tvivl om, hvad det var man havde fat i. Der var ikke tidligere fundet noget lignende i Ribe. Figurens formsprog og det verdslige motiv ser ikke middelalderligt ud, men hører snarere hjemme i renessancen eller nyere tid. Der blev sendt en forespørgsel til Nationalmuseet, hvor man heller ikke kunne oplyse nærmere om, hvad figuren forestillede eller hvad dateringen var. Nationalmuseets konserveringsafdeling undersøgte også figuren og kunne konstatere, at den var af pibeler med rester af bemaling. I korrespondancen fra dengang ligger en liste over pibellersfigurer på Nationalmuseet². Ved forespørgsel, om der blandt

Fig. 1. Fragment af pibellersfigur, fundet i Ribe Å (MD227, D227). Højde: 4,8 cm., største bredde: 3,4 cm., tykkelse: 1,3 cm. Foto: SJM.

A fragment of a clay figure, found in the river Ribe (MD227, D227). Height: 4,8 cm, largest width: 3,4 cm, thickness: 1,3 cm.

Fig. 2. Fragment af pibellersfigur, jordfund fra tunnelen mellem Rådhuset og Vartov, København (NM D12187). Største højde: ca. 6,5 cm., største bredde: ca. 3,5 cm. Foto: Nationalmuseet.

Fragment of a clay figure. Earthen find from the tunnel between the Town Hall and Vartov, Copenhagen (NMD12187). Greatest height: Roughly 6,5 cm, largest width: roughly 3,5 cm.

Fig. 3. Fragment af pibellersfigur, fundet ved havearbejde i Gravsgade. På figuren ses en det nederste af et kvindeskørt og et strømpeklædt mandsben (ASR 2002, x1). Foto: SJM.

A fragment of a clay figure, found under gardening in Gravsgade, Ribe (ASR 2002 x1). The lower part of a womens dress and a tights clad mans leg can be seen on the figure.

Fig. 4. Fragment af pibellersfigur forestillende et elskende par. NM u.nr. Foto: Nationalmuseet.

A fragment of a clay figure of a woman and a man. Unknown provenience. Height: Roughly 11 cm, with: roughly 6 cm.

disse figurer var paralleller til Ribe-figuren viste det sig, at tre af dem var fremstillinger af det samme motiv, en nøgen menneskefigur med en blomsterbuket³. Alle tre forestiller et menneske kun iført lændeclæde, der holder en buket blomster foran brystet. Kun den enes ansigt er bevaret, og det ser ud til at tilhøre en yngling eller et barn (fig. 2). Under denne artikels tilblivelse indkom endnu et fragment af en pibellersfigur. Figuren er fundet ved havearbejde i Gravsgade (fig. 3)⁴. Den forestiller et par, en mand og en kvinde, hvoraf kun det

nederste af benene er bevaret. Figureerne står på en sokkel. Damens kjole er lang, og draperet bagpå, og kun det ene af mandens strømpeklædte ben ses på fragmentet. Klædedragten viser tydeligt at vi er i nyere tid, sikkert i 1700-tallet. Også til denne figur findes en parallel på Nationalmuseet (fig. 4).

Pibellersfigurer er en hidtil upubliceret genstandsgruppe i Danmark, men et par søgninger på internettet viser, at de er velkendte i Nederlandene og England og tilmed er fundet i USA⁵. Der findes desuden et par artikler på hollandsk om emnet⁶.

Religiøse og verdslige motiver

Pibeler er en hvidbrændende lertype, som findes i store dele af det nordeuropæiske område, dog ikke i Danmark. Navnet skyldes, at den blev brugt til massefremstilling af piber (såkaldte kridtpiber) fra 1600-tallet frem til 1800-tallet⁷. Pibeler er meget finkornet og plastisk, og er i århundreder blevet brugt til fremstilling af keramik og andre brugsgenstande. Allerede fra romerriget kendes små religiøse figurer af pibeler⁸. Også i middelalderen blev pibeler brugt til at fremstille små figurer. Fra 1200-1400-tallet blev sådanne figurer produceret i Holland, Belgien og Tyskland⁹. De håndværkere, som stod for fremstillingen, kendes fra skriftlige kilder som "heyligenbackers" eller "beeldedruickers"¹⁰. Der er udgravet rester af deres værksteder i Leiden og Utrecht, hvor der er fundet både figurer og støbformer¹¹. Statuetterne blev fremstillet ved hjælp af to forme, der danner h.h.v. for- og bagside. Leret blev trykket ind i formen, og efter tørring blev de to dele sammenføjet og brændt. Sammenføjningen ses ofte som en støbesømligende rand langs kanten (jf. Ribefiguren). Statuetterne kunne også fremstilles af terrakotta; en blanding af pibeler og rødbrændende ler¹². Størrelsen varierer fra nogle få centimeter i længden og op til ca. 25 cm, og de har ofte rester af bemaling.

Som navnet "heyligenbackers" antyder, er de middelalderlige pibellersfigurer religiøse fremstillinger. De almindeligste motiver er Maria med barnet, den hellige Katharina, Barbara eller andre helgeninder (fig. 5). De har ofte en piedestal eller sokkel, så de kan stå. Et andet almindeligt motiv er Kristkind motivet; et nøgent barn der holder en due som symbol på helligånden eller et rigsæble,

Fig. 5. To pibelfigurer, der forestiller h.h.v. helgeninderne Barbara (med tårnet) og Katharina (med sværd og hjul). 's-Hertogenbosch, Holland. Højde: h.h.v. 6,7 og 5,4 cm. Efter Janssen 2007, s. 156.

Two clay figures representing respectively saints Barbara (with the tower) and Katharina (with the sword and wheel) 's-Hertogenbosch, Netherlands. Height: respectively 6,7 and 5,4 cm.

som tegn på verdensmagten. Kristkind figureerne er ofte lidt anderledes udformet end helgeninderne. De er mere flade og næsten todimensionelle og dukkeagtige i udtrykket og er typisk uden standflade (fig. 6). Masseproduktionen af disse små helgebilleder viser, at de må have været fremstillet til den almindelige befolkning og ikke til kirkelige formål. De har kunnet fungere som pynt og mål for religiøs tilbedelse i folks hjem. En del af dem er iøvrigt fundet ved udgravning af nonneklostre, de har måske stået i klostercellerne¹³. Figureerne var små, og kunne transporteres i lommen eller bagagen på rejser som små amuletter.

Efter reformationen blev figureerne fortsat fremstillet, men de religiøse motiver veg for verdslige motiver, gerne fremstillinger af mennesker eller dyr (fig. 7). De små Kristkindfigurer kendes dog op til 1600-tallet¹⁴. Efter at kridtpibeproduktionen for alvor tog fart i 1600-tallet, blev figureerne muligvis en del af pibemagerens repertoire, begge genstandstyper findes op til engang i 1800-tallet.¹⁵ Hvad de verdslige figurers funktion har været, er

ikke entydigt. De kan have været nips, som en slags forgængere for porcelænsfigurer. De kan også have været brugt som legetøj, eller have haft en symbolik, som vi ikke længere kender. Fra nyere tid kendes skikken med at skænke votivgaver til kirker og klostre i form af små dyre- eller menneskefigurer, så det kan ikke udelukkes, at der kan være folketro indblandet i brugen af pibelfigurerne¹⁶.

Der findes efter mit kendskab ikke publicerede paralleller til den første figur fra Ribe. På flere måder synes den dog beslægtet med Kristkindfigurerne. Dels ved den lidt flade form, og ved motivet med det nøgne barn/yingling, samt det, at han holder noget foran brystet (se fig. 6). Det vides dog ikke, hvilken symbolværdi, der i så fald skal tillægges blomsterbuketten, den kan også tænkes blot at have dekorativ værdi. Efter forespørgsel til forskellige museer i et af de område, hvor pibelfigurerne er velkendte, viste det sig, at motivet med en yngling med en blomsterbuket kendes fra Holland, hvor de blev fremstillet i Gouda-området i 1700-tallet. Her er fundet støbeforme i forskellige størrelser med dette motiv¹⁷. Det er altså sandsynligt at figuren er fremstillet og importeret eller hjembragt til Ribe herfra.

Kunsthåndværk

Museets samling rummer mange smukt dekorerede brugsgenstande. En af dem er en kunsthåndværk udskåret træform til bagværk (fig. 8). Den indkom til museet omkring 1930 og blev beskrevet således:

Et udskåret Bræt af Birketræ, 23 Cm. langt og 15 Cm. bredt og 2 1/2 Cm. tykt. Udskjæringerne bestaa af 30 fordybede Felter 2 1/2 Cm. høje og 1 1/2 Cm. brede samt af runde og stjerneformede 2 og 2 1/2 Cm. i Diameter. Udskjæringerne forestille Dyr, Blomster, Skibe og Bygninger, derunder Ribe Domkirkes Nordside. Formenes benyttet som Form for Sukkergodt.

Funden paa Ribe Byes Nørre-mark ved Nedbrydningen af et gammelt Hus ved Trøjels Knæ stukket op under Straataget.

Formen er især i den ene side noget angreben af borebiller, men de 30 små billeder træder stadig

Fig. 6. Eksempler på Kristkind pibelfigurer fundet ved St. Barbaradal Kloster i Eikendonk, Holland. Fragmentet med klædning er usædvanlig. De øvrige er nøgne eller har lændeklæde, og holder enten en due eller et rigsæble foran brystet. Største højde: 2,4-18 cm. Efter Grass, 1983 s. 226.

Examples of clay Christ the child figures found at St. Barbaradal Kloster in Eikendonk, Netherlands. The fragment with clothing is unusual. The others are naked or have linen robes and hold either a dove or a royal globus in front of the breast. Greatest height: 2,4-18 cm.

Fig. 7. Fragment af pibeler forestillende en menneskefigur, der sidder på en svane. Bredde: 5,5 cm. s'-Hertogenbosch, Holland. Efter Janssen 2007, s. 227.

A fragment of a clay figure showing a human figure, sitting on a swan. Width: 5,5 cm. 's-Hertogenbosch, Netherlands.

smukt frem og indeholder forbløffende mange fine detaljer i betragtning af deres størrelse. Udskæringernes dybde er nogle få millimeter. Felternes motiver er, fra venstre mod højre:

- Felt 1: kvinde med hat
- Felt 2: mand med kasse eller kuffert på ryggen og med stok
- Felt 3: svane på vand
- Felt 4: stork under sol
- Felt 5: fugl på sten
- Felt 6: blomsterbuket i kurv?
- Felt 7: træer og stakit eller bro
- Felt 8: blomster
- Felt 9: blomster i potte
- Felt 10: bygning. Bindingsværk med roset?

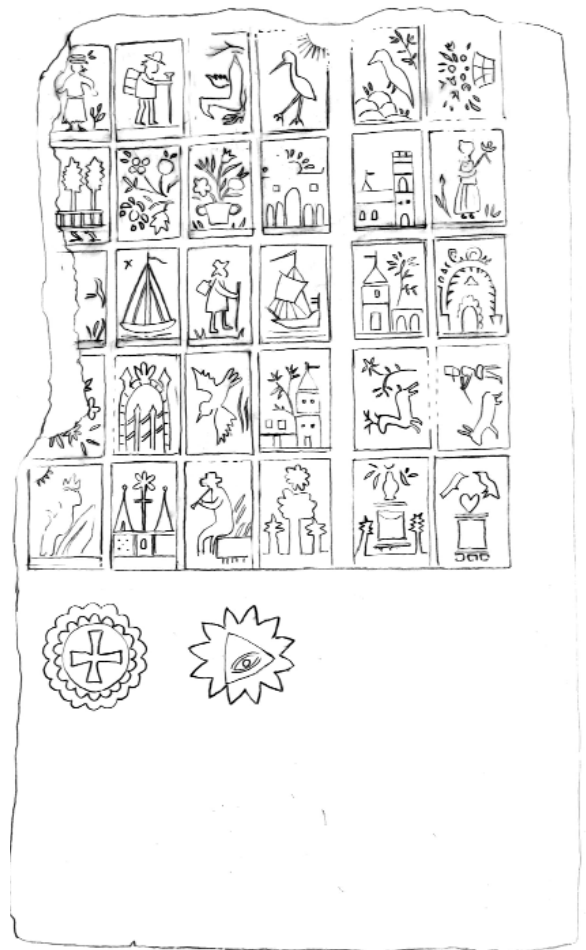

Fig. 8. Småkageformen fra Ribe (ASR M7247, nr. 7247). Til venstre foto, til højre udtegning af motiverne. Foto og tegning: SJM/Mette Højmark Søvsø (MHS).

Biscuit cake form from Ribe (ASR M7247, nr. 7247). Photo to the left and a tracing of the decoration to the right.

- Felt 11: bygning med tårn, (Ribe domkirkes nordside?)
- Felt 12: kvinde der holder noget i hånden
- Felt 13: ædt af borebiller
- Felt 14: skib med sejl
- Felt 15: mand med kasse eller kuffert på ryggen og med stok
- Felt 16: skib med sejl
- Felt 17: bygning med tårn
- Felt 18: portal? Bygning?
- Felt 19: ædt af borebiller
- Felt 20: portal med snoede søjler?
- Felt 21: flyvende fugl
- Felt 22: bygning med tårn
- Felt 23: hjort og træ?

- Felt 24: jæger med høj hat og bøsse jager firbenet dyr
- Felt 25: ? samt en sol i det ene hjørne
- Felt 26: bygning med to tårne
- Felt 27: iddende mand der ryger pipe?
- Felt 28: tre træer?
- Felt 29: opsats eller lignende med blomster på toppen?
- Felt 30: opsats eller lignende med hjerte flankeret af fugle på toppen.

Under de 30 felter er en cirkulær, blomsterformet udskæring med et kors i midten, side om side med en stjerneformet udskæring omgivet af en trekant med et øje i midten.

Fig. 9. Speculaasbrædt af slesvigsk oprindelse, dekoreret med karvesnitskårne figurer. Ca. 1700. Efter Benzon 1967, s. 27.

Speculaas board from Slesvig, for short crust biscuits decorated with cut bas-relief figures. Dated to around the year 1700.

Fig. 10. To honningkageforme fra Nordslesvig, muligvis Åbenrå. Ca. 1800. Den ene med postvogn (25x12,5 cm.), den anden med en mølle (15x10,5 cm.). Begge fra Nationalmuseet. Efter Uldall, 1963 fig. 308.

Two honey cake forms from northern Slesvig, possibly Åbenrå. Circa 1800. One with a post wagon (25x12,5cm) and the other with a mill (15x10,5 cm)

Det har tidligere været almindeligt at bruge forme med motiver til brød, kager og smør¹⁸. Kagebrædter med flere små figurer blev brugt til at bage småkager i, de såkaldte speculas, honningkager eller anisbrød. Dejen til disse kage typer var let at forme og hævde ikke så meget, at dekorationen gik tabt, og udskæringerne behøvede derfor ikke at være så dybe. De nævnte småkage typer kaldes på tysk "Gebildbrote"¹⁹. Formtrykte småkager blev aldrig særlig udbredt i Norden, med undtagelse af det sydlige Jylland og i de gamle hertugdømmer²⁰. Desuden kendes skikken fra Amager, hvor de indvandrede hollændere bragte den med sig. Der findes flere forme der kan sammenlignes med Ribe-formen. De er alle fra 1700-1800-tallet (fig. 9 og 10). Motiverne blev hentet fra det verdslige liv; der er dyr, bygninger, soldater, herremænd, borgere og kareter, blomster legende børn og svøbelsesbørn. Formene var gerne skåret i hårde træsorter som frugt- eller

bøgetræ²¹. Ifølge den gamle beskrivelse er Ribeformen af birketræ, men det er ikke afklaret om bestemmelsen er den rigtige.

Også motiverne på denne form er fremstillinger af mennesker, dyr, planter og bygninger. I den gamle protokol beskrives motivet i felt 11 som Ribe Domkirkes nordside. Det ligner ganske vist også kirkeskibet med Borgertårnet i vest. Formen er dog sandsynligvis ikke fremstillet i Danmark, men snarere i Sydslesvig eller det hollandske område, og dermed må ligheden med Ribe domkirke være tilfældig²². Der er også andre felter med bygningsmotiver, nogle af dem af bygninger med tårne, andre med noget, der ligner søjleportaler (felt 18, 20). I felt 10 ses en bygning med dør og vinduer, og herover en roset, der ligner meget dem, som kendes fra bindingsværkshusene i Ribe og andre steder. De øvrige kageformers datering ligger i 1700-1800-tallet, og det samme må gælde formen fra Ribe.

Fig. 11. Fragmenteret vinduesrude fra gårdsiden af Sortebrødregade 3 (ASR 21M80E, nr. E5359). Foto: SJM.

Fragment of a window pane from the rear facade of Sortebrødregade 3, Ribe.

En usædvanlig kærlighedshistorie

Jacob A. Riis' forelskelse i Elizabeth Giørtz er allerede indgående beskrevet²³. På Sydvestjyske Museers magasin findes dog et håndgribeligt vidnesbyrd om denne forelskelse, som fortjener at blive føjet til historien. Det er fragmentet af en vinduesrude, som har siddet ud mod gården i Sortebrødregade nr. 3 i Ribe, hvor Jacob A. Riis voksede op (fig. 11 og 12). Han har to gange ridset i ruden, begge gange med navn og årstal:

Med sirlig skråskrift:

Jacob Riis

1865

J.R.

J.R

Med store, svungne bogstaver:

J. Riis

E.N²⁴

1869

1869

Ruden sad på sin plads indtil begyndelsen af 1940'erne, hvor bygningens ejer, Købmand Peter Sørensen udtog den revnede rude og skænkede den til Jacob A. Riis Børneasyl i Klostergade. Børneasylets formand, Bankdirektør E. Dahl Jepsen fra Sydjysk Landmandsbank lod den opbevare i bankens boks under krigen og i de følgende år. Ruden blev skænket til Den antikvariske Samling i foråret 1980²⁵.

Det der gør kærlighedshistorien usædvanlig, er den vedholdenhed Jacob udviste, da han på trods af mange afvisninger og års adskillelse aldrig opgav håbet om at få sin Elisabeth. Han nægtede stædigt at se i øjnene, at hun slet ikke var interesseret i ham, og det lykkedes ham da også at få hendes ja efter 11 års ulykkelig kærlighed. Forelskelsen opstod i 1864, da han var 15 og hun var 12 år gammel. Elisabeth overgav sig i 1875 efter at hendes første forlovede var død af tuberkulose, og hun var forstødt af sine plejeforældre, Clara og Balthasar Giørtz.

Første gang Jacob har ridset i ruden, har han skrevet sit navn sirligt med skråskrift samt årstallet 1865. Det var det år, hvor han efter et pinligt håndgemæng med Elisabeths plejefar, Balthasar Giørtz, rejste til København for at blive tømrerlærling. Det næste årstal, der er ridset ind i ruden, er 1869. Det markerer et vigtigt vendepunkt i Jacobs liv. Den 17. oktober sendte han et frierbrev til Elisabeth, og ventede hele dagen i pinefuld spænding på hendes svar. Årstallet er skrevet to gange og ovenover er hans egne og Elisabeths initialer indridset som en forlovelsesproklamering. Elisabeths svar kom hen under aften og knuste hans hjerte: "Jeg vil aldrig kunne elske dig", skrev hun blandt andet²⁶. I foråret 1870 besluttede han sig for at rejse til Amerika.

Den sidste krølle på historien skal være Jacob A. Riis egne ord om ruden i Sortebrødregade. Det følgende citat er taget fra beskrivelsen af Jacob og Elisabeths besøg i Ribe i 1904. Det må siges, at han har pyntet en smule på historien med hensyn til, hvad det var, han dengang havde skrevet, eller også var det blot sådan, han selv huskede det:

"We sought it and found it together, She and I, the house in which I dreamed as a boy, in the street of the Black Friars. The window-pane was still there upon which I wrote "From here I can see Elisabeth's garden" beyond the river, heaven knows with what stylus to cut so deep. With a dozen little mouths to feed in our home, diamonds were not lying loose there."

("Vi søgte, hun og jeg, og fandt det gamle hus i Sortebrødregade, hvor jeg har drømt om hende siden min barndom. Vinduesruden var der stadig med indskriften "herfra kan jeg se Elisabeths have". – På den anden side af åen. Vorherre må vide, hvad jeg skrev med, for i et hus med 12 munde at mætte, ligger diamanterne ikke og flyder"²⁷.)

Noter

1. ASR MD227, D227.
2. ASR 11/65, breve af 16/2 1964, 21/4 1964 og 20/10 1964.
3. NM D12187, D293/1964 samt D8495. Forespørgsel 2008 venligst besvaret af Poul Grinder-Hansen.

Fig. 12. Gårdsiden af Sortebrødregade nr. 3 i Ribe. Ruden har siddet i vinduet på 1. sal til venstre. Foto: SJM.

The rear façade of Sortebrødregade 3, Ribe. The pane of glass came from the first floor window on the left.

4. ASR 2002, x1.
5. Archeologie.antwerpen.be/en/virtueel/objecten-detail eller www.pijpenkabinet.nl. I USA er figurer med 1700-talsdragter fundet i Mount Vernon, se www.Mountvernon.org.
6. Graas 1983, s. 223-228; Baart 1977, s. 472-474; Janssen 2007, s. 90-91, 101, 155, 225-226.
7. Engelsk: Pipe clay, hollandsk: Pijpaarden. Piberne kaldes vel kridtpiber fordi de har en kridtagtig overflade.
8. Graas 1983, s. 223.
9. Baart 1977, s. 472; Sarfatij 1990, s. 178.
10. Det kan vel bedst oversættes som "helligbage-re" og "billedtrykkere". Det sidste må hentyde til fremstillingsmåden, hvor leret trykkes/presses i en form. Graas 1983, s. 225.
11. Se www.museumkennis.nl; Graas 1983, s. 223.
12. F.eks. Janssen 2007, s. 90-91.
13. Graas 1983, s. 225.

14. www.archeologie.antwerpen.be.
15. Baart 1977, s. 475.
16. Se f.eks. Andree 1904.
17. Personlig oplysning: Don Duco, Pipe Museum, Amsterdam.
18. F.eks. Benzon 1967, s. 24ff.
19. Personlig oplysning: Bodil Møller Knudsen, Horsens byarkiv; Klein 1976, s. 165 ff.
20. Gorm Benzon 1967 s. 26; Jf. en samling af speculasforme fra den Cumberlandske samling på Sønderborg slot (personlig oplysning: Inge Adriansen).
21. Benzon 1967, s. 27-28.
22. Angående formens mulige proveniens: Personlig oplysning: Inge Adriansen, Sønderborg slot.
23. Buk-Swienty 2005.
24. E.N. står for Elisabeth Nielsen, som var Elisabeths fødenavn.
25. ASR 21M80E, E5359.
26. Buk-Swienty 2005, s. 74-75.
27. Riis 1909, s. 253-254; Riis/Mulvad 1979, s. 73-74.

Litteratur

- Andree, R.: *Votive und Weihgaben des katholischen Volks in Süddeutschland*. Braunschweig 1904.
- Baart, J.: *Pijpaarden voorwerpen XV-XVI. I: Opgravningen in Amsterdam. 20 jaar stadskrononderzoek*. Amsterdam 1977, s. 472-475.
- Benzon, Gorm: *Gamle ting fra køkkenet*. 1967.
- Buk-Swienty, Tom: *Den ideelle amerikaner. En biografi om journalisten, reformisten og fotografen Jacob A. Riis*. 2005.
- Graas, T.G.M.: *Pijpaarden beeldjes. I: Van Bos tot Stad. Opgravningen in 's-Hertogenbosch*. Red: H.L. Janssen. 's-Hertogenbosch 1983, s. 223-228.
- Janssen, H.L.; A.A.J. Thelen (red.): *Tekens van leven. Opgravningen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch*. 2007.
- Klein, G.: *Arts et traditions populaires d'Alsace. La maison rurale et l'artisanat d'aujourd'hui*. 1976.
- Riis, Jacob A.: *The old town*. New York 1909.
- Riis, Jacob A.: *Min gamle by*. Oversat af Søren Mulvad. 1979.

- Sarfati, H.: *Verborgene Steden. Stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam 1990.
- Uldall, Kai: *Dansk folkekunst*. 1963.

SUMMARY

More stories from the museums vaults

The process of moving into the new museum warehouse brought a number of interesting artefacts to light. The first is a fragment of a clay statuette found in the river Ribe and acquired by the museum in 1964. Until the unearthing of yet another clay statuette this year, the statuette was the only one of its kind known in Ribe (fig 1. & 3). The artefact group has been hereto unpublished in Denmark, but is represented by similar finds from the Netherlands, England and even USA. The statuettes were produced from the 13th century onwards and were at the time mostly religious representations of Maria and the child, different female saints or Christ the child (fig. 5, 6). They were mass produced and were most likely used in peoples homes or could be used as amulets on their travels. Following the reformation the figures become more secular in their themes and are dominated by representations of everyday scenes of animals or people (fig. 3, 4, 7). They may have played a role as simple ornaments or toys or retained a symbolic meaning of which we have no knowledge of as yet. The two figures from Ribe belong to the 18th century. Another interesting artefact from the same period is a baking tray for the specialised baking of speculaas or other forms of biscuits (fig. 8). The tray is carved with 30 small scenes of people, animals, plants and buildings in bas-relief. The last artefact is a fragment of a window pane, which once belonged to a house in Ribe; Sortebrødregade 3. This particular house was where one of Ribes most famous inhabitants Jakob. A. Riis grew up. The pane of glass shows an etching, made by a young and love smitten Riis who recorded the initials of his love alongside his own together with the year (fig. 11, 12).

Mette Højmark Søvsø, middelalderarkæolog
 Sydvestjyske Museer
 Odins Plads 1, 6760 Ribe
 E-mail: mhs@sydvestjyskemuseer.dk